

CONCILIATIO

A CHSEC XIII. Országos Konferenciáján
elhangzott előadások

Conciliatio

Conciliatio

A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae
Studiosorum Philologiae Classicae
XIII. országos konferenciáján elhangzott előadások

I. kötet

Piliscsaba, 2019. május 31.

Szerkesztette:
Juhász Daniella
Kerti Anna Emese

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-19-0010) valósult meg.

A kötet a *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl* című NKFIA NN 124539 pályázat támogatásával jött létre.

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2019

Felelős kiadó: Dr. Horváth László,
az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Borítókép: bevetésre váró „magyar legionáriusok”.
A LEGIO X GEMINA PANNONIA hagyományörzői.

Copyright © A szerzők, Eötvös Collegium, 2019

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-615-5897-25-2

A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.

1118 Budapest, Rétköz utca 55/A fsz. 2.

Felelős vezető: Szendy Ilona

Tartalomjegyzék

EÖTVÖS COLLEGIUM

OFFICINA DE IOANNE BOLLÓK NOMINATA

FARKAS Flóra

„*Fekete Heliotróp-Kobold, naphoz görbülő vektor*” –

Septimus Praeceptus kényszerű metamorfózisai L. Norfolk

A Lemprière-lexikon című regényében

9

GLOVICZKI Ráhel

Változatok egy szentéletre:

Szent Eulália legendájának alakulása térben és időben

24

KERTI Anna Emese

Mű-ki-fordítás: Calvus-töredékek

a „KAF–Calvus-oeuvre” érdekében

43

KOVÁCS Dominika

„Udvari irodalom”, az udvar irodalma Bizáncban és Nyugaton

62

GÓCZON Tamás

Julius Caesar galliai pusztítása és megítélése

a Kr. e. 55. évi hadjárat tükrében

88

SZŰCS Adél

„*S te, Íphigeneia, majd Braurón szent lépcséin, az istennő szentélye
kulcsát őrized (...)*” – Interpretációk egy hőroína kultuszára

135

EÖTVÖS JÓZSEF COLLEGIUM

OFFICINA DE IOANNE BOLLÓK NOMINATA

„Fekete Heliotróp-Kobold, naphoz görbülő vektor” –
Septimus Praeceptus kényszerű metamorfózisai
L. Norfolk *A Lemprière-lexikon* című regényében

A kortárs angol irodalom ovidiusi látásmódjának és poétikájának rendkívül gazdag példatárából¹ komplexitásával, külső és belső utalásainak sűrű hálózatával emelkedik ki *A Lemprière-lexikon*, Lawrence Norfolk monumentális regénye. A szövevényes narratív struktúra, az antik és anakronisztikusan jelenkori motívumok, újra és újra visszatérő szimbólumok sűrűjében sokféle ösvény kínálkozik arra, hogy a rendelkezésre álló benyomásokat tudás formájában valamiféle nagy, hovatovább rémítő hatókörű egész rendszerébe szervezzük, funkcióval ruházva fel a látszólag szétartó sokféleséget. A mű lehetséges olvasási stratégiáinak sorában is említhető a lexikonszerűség, s maga a *lexikon* mint a mű egészére,

¹ BÉNYEI Tamás, *Más alakban. A metamorfózis lehetséges poétikái és politikái*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2013.

létmódjára, tematikus középpontjára és jellegzetes elbeszélés-poétikai eszköztárára rámutató kulcsszó – e tekintetben is bizonyos gyűjteményességet hordozva – kulcsot jelenthet a regény értelmezéséhez például a szerzőség posztmodern problémáját felvetve, nem függetlenül az identitáskrízis mint szerepjáték megjelenítésétől. S ahogyan azt a cím is sugallja, a lexikon John Lemprière nevéhez kötődik, alakjával fűződik össze, akiben, akarata ellenére, mint könyvben halmozódnak egymásra az ovidiusi történetek és azok norfolki lenyomatai, s ezek és a rájuk adott válaszok egymásra rétegződéséből dereng fel „címszereplőnk”, John képe: szorongása, bizonytalansága, készülő ókori lexikonja kétbalkezeiben, a lexikon, mely írójának gondolataival és gondoljaival együtt hízik elviselhetetlen teherré.

Milyen értelemben beszélhetünk John Lemprière lexikonjáról? *Genitivus obiectivus* vagy *subiectivus*? Vagy pusztán *possessivus*?² Tekinthetjük-e szerzőnek őt (azon túl, hogy egy lexikon szerzősége további kérdéseket vet fel)? John ugyanis a történet összeesküvés-szálát követve mindvégig olyan fokú manipuláció áldozata, annyi hatásnak és irányító benyomásnak tétetik ki kegyetlenül hajszálpontos szervezettséggel, hogy önálló akaratáról is bajosan beszélhetünk, nemhogy arról, hogy ő lenne az események középpontja, s benne és lexikonjában érne össze múlt a jelennel, történelem a metafizikával és a mítosz a valósággal. A regény interpretációjának ez a bábjáték is jó kiindulópontja lehet.³

² „Amor dei, genitivus subiectivus és obiectivus, visszhangzott emlékezetének valamely félsötét kamrájában Quint tanítása. Valóban, kinek a szeretete is?” (Lawrence NORFOLK, *A Lemprière-lexikon*, Budapest, Athenaeum 2000, é. n., 29.) E könyvre a továbbiakban pusztán oldalszámmal hivatkozom.

³ Lásd pl. BÉNYEI Tamás, *Az aláírás és a jelenlét. Lawrence Norfolk: A Lemprière-lexikon*, in Uő, *Archívumok*, Debrecen, Csokonai Kiadó (Világirodalmi Tanulmányok), 2004, 117–125. Ugyanitt a regény cselekményének rövid összefoglalása is megtalálható.

Hiszen a regény első száz oldalán John Lemprière az, aki egyértelműen főszereplőként tűnik fel, s mindazt, amiben a regényszöveg ovidiusi, az ő személye közvetíti. Ugyanakkor Lemprière a rendkívüli tudású filológus szerepében igen hamar meginog: jószerével karikatúrájává válik annak az „ideális olvasónak”, akinek „átjönnek az utalások”; azonmód észreveszi és értelmezi őket, bárhol legyenek is, bármi legyen is valódi funkciójuk. Amint az John viselkedéséből és belső monológként megformálódó gondolatfolyamaiból kivehető, gödörbe pottyanó csillagász ő, a „nem evilági lény” prototípusa; gúnyképe sztereotipikusan elrajzolt, de esendőségének, esetlenségének (és sugallt főhős voltának) köszönhetően mégis rokonszenven ébreszthet az olvasóban (mert valakit muszáj szeretni, és könnyű azt, aki elsőnek érkezik). Hatalmas előnyéből hatalmas hátrányává válik a későbbiekben, hogy ifjúi éveiben megszokott világtapasztalata elsődlegesen mitikus: a mítoszok világát értelmezi és gondolja tovább saját valóságainak tapasztalatai alapján – amíg megteheti. Amíg, felváltva a kissé bagatell és kevésbé eredeti konfliktusokat (adott egy csetlő-botló, könyvmoly fiú, továbbá a környék legszebb lánya és az ő jóságos lelke), a valóság brutalitása, körmönfontan személyreszabott kegyetlensége nem tolakodik az előtérbe; de ne rugaszkodjunk túlságosan előre. A részletek sematikusságát azonban feledtetheti kidolgozottságuk, értelemmel ruházhatja fel karakterábrázoló szerepük. A Caesarea-fejezet: a világ keletkezése. (A fejezet Ovidius-allúzióiról később.) Mint bevezetés: a regény világának keletkezése az olvasó szemében; John belső és külső világának keletkezése az olvasó és önmaga szemében: „*A tárgyak elködösültek, és egygyólvadtak* más tárgyakkal. A körvonalak megtörttek, beleszivárogtak környezetükbe. Miópiája végtelen lehetőségek ködfátylává oldotta a világot, amelynek bizonytalan *alakzatai ekképpen spekulációi játéktérévé változhattak.*” (21.) Az önmagára, sajátos világészlelésére eszmélő szubjektum a vakság és látás toposzának szellemi vetületében

válik kézzelfoghatóvá.⁴ John szemüvege szimbolikus jelentésű, de kétségkívül szükséges volt a cselekmény közelgő továbblendítéséhez: a fiúnak látnia kell, szemtanúvá kell válnia, azután pedig világot kell *látnia*: londoni útja során vésszen táguló horizontját.

Caesarea-Jersey szigetén azonban beérni látszik a belső világgal. Örömet leli az antik irodalomban, a mítoszok kavargó összjátékában, a róluk való elmélkedésben, mesei átélésükben. Ábrándjaiban mitológiai hősnők szabadítójaként látja magát, saját gondolataiban is ezzel a közvetítéssel merészkedik csak Juliette közelébe, aki a valóság egyetlen érdekes összetevőjének tűnik: földreszállt Aphrodité, hintón érkező. A hintó húzóiról nem esik szó, de nem nehéz elképzelnünk Juliette-et, ahogy magokat hint nekik egy kis selyemzacskóból.⁵ Hovatartozásán maga a lány is elelmélkedik olykor („*Mert én is hűsvér vagyok, nem több és nem kevesebb, mint ők. Ezen eltűnődött. Mit látnak bennem vajon?*” 31.), de tegyük hozzá, hogy ő talán inkább a család rangjának és vagyonának kijáró elvakult és kissé alamszi tiszteletadásra gondol, s nem John csaknem vallásos áhítatára, aki a mise alatt is végig Juliette-et nézi, aki viszont a mennyezetre festett angyalokat („pici cupidókat”): mint egyetlen jelenet erejéig kitartó röpké attribútumait. Vele ellentétben John még választásra

⁴ A lencsecsiszolóhoz vezető út leírását az apa, Charles Lemprière nézőpontjából olvashatjuk – John súlyosan rövidlátó –, a műhely viszont olyan, mint „Pallas előszobája Héphaistos műhelyéhez” (23–24). Tehát amint ürügy adódik mitológikus asszociációkra, John „szeme”, érdeklődése felnyílik, azonban mikor megkapja új szemüvegét, annak lencséi azonmód demitizálják Ichnabod mester műhelyét. Héphaistos eltűnt, és ott maradt egy „sánta öregember sok bagollyal. Lemprière látott.” A kissé degradáló leírás a lencsekészítő mesteremberről és tekintélyes gyűjteményéről arra enged következtetni, hogy az előbbi, nem tudatosítottan asszociatív, elragadtatott látásmódra adott reakcióként kell olvasnunk, vagyis a külső és a belső világ elkülönítésének reflexiójaként.

⁵ „Fürge pár veréb a kocsidba fogva / siklott, míg a föld feketélt a mélyben, / sűrűn verték szárnyukat, égi úton / vágva az ösvényt.” Sapphó, *Aphroditéhoz*; részlet; Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása.

kényszerül mítosz és valóság között: amíg Aphroditéjéről mereng, a hintó és benne a leány, a valódi ideál majdnem elkerüli a figyelmét. Szemében a *Metamorphoses* költőjének látásmódja hasonló az övéhez: a valóságtól a mítosz felé, s azzal, hogy a költészetet – az ihletet – a költői gondolkodást – (?) – vízióként jelöli,⁶ még egy lépést tesz, vagyis tétet, Ovidiusszal. Az azonban, ahogy a költő mitikus világát leképezi magában, sajnos valamivel nagyobb távolságra vall, mint ahogy azt John szeretné: „(...)lehet, hogy az istenek is áldozatai voltak csupán e kíméletlen egyszerűségnek?” (22.)⁷ Lemprière a regény ezen szakaszában még nem szembesül a *kíméletlen bonyolultsággal*, mely utóbb bizarr mitikus jelenetek képében éri utol őt és válik fúriává, mely tulajdon apja vérért kéri rajta számon.

A jersey-i epizód első felének lezárása tehát a szemüveg, mind tárgyi, mind jelképes valójában. Azáltal, hogy megtörtént a külső és belső történések határozott megkülönböztetése, új világ jött létre (John hétköznapi valósága), melyből azonban nemsokára kizökkenti egy olyan esemény, mely komoly próba elé állítja: képesnek kell lennie arra, hogy értelmezze a szöveg és az események közt fennálló kapcsolat okát, mibenlétét és célját, mindenekelőtt pedig saját szerepét, amennyiben az összefüggést magában, esetleg családjá régebbi történetében találhatja meg. Ez pedig apjának Actaeon-halála.

⁶ „...miféle vízió lehetett az, amely [...] láttatta a fülemüle dalában Philoméla meggyalázását...” 22.

⁷ Igazságtalanok lennénk, ha nem árnyalnánk ezt a megközelítést, hozzáolvasva például Szilágyi János György utószavát a Devecseri-féle fordításhoz: „[Iuppiter] uralkodik, büntet, értekezletet hív össze, szónokol, aztán időnként szétnéz a világban, kivétel nélkül mindig egy lányt pillant meg [Ganymedes? – F. F.], aki kivétel nélkül mindig megtetszik neki, s a siker éppolyan biztos, mint a családi perpatvar Junóval...” (Az „Átváltozások” költője, in: Publius Ovidius Naso, Átváltozások, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982, 455–481. 471.

Mire képes John Lemprière? Milyen olvasói elvárásoknak felel meg, s melyek íródnak felül később? (Ki tölti be John helyét a hoppon maradó olvasó megürülő elvárásai között?)

Vegyük például a regény mottóját. „*Barbarus hic ego sum, quia non intellegor ulli*” (*Tristia*, 5, 10, 37). Ovidius *Keservei*-ből szólal meg a panasz: *’itt én vagyok a barbár, mivel nem ért meg engem senki.’* S joggal vonatkoztathatnánk is rögtön Johnra, elszigeteltségére nemcsak saját családjában, hanem tágabb környezetében is, a szellemi társaság hiányára, egyfajta vidéki száműzetésre – száműzetésre a valóságba. Vagy tekintsük azt a jelenetet, amikor John és anyja párbeszédét ritmikusan aláfestve az anya arra használ egy Menandros-kötetet, hogy pókokat csapjon agyon vele (43.), s a könyvvel, ráadásul a máséval való eme durva visszaélést egy ovidiusi pretextus csak súlyosbíthatná (Marianne Lemprière sem jobb az Athéné vásznánál). Művészgyilkosság.

Egy későbbi dialógusban azonban a paratextus merőben új jelentéssel telítődik. Septimus Praeceptus, a késleltetetten megjelenő, de, mint azt hamarosan látni fogjuk, a regényben kitüntetett jelentőséggel bíró Septimus, jól érzékelhetően a mottóban szereplő Ovidius-sorra utal vissza: „Itt jön a barbár, akinek megszokott szavai más jelentést hordoznak.” (102.) A John fejében élő korábbi mítoszreprezentációk⁸ jellegét figyelembe véve ez a jelentésváltozás a legsúlyosabb gondok egyikévé válik számára: szeretett és otthonosan ismert szövegei megszűnnek költői művek lenni, borzalmas gyilkosságok formájában ütik fel körülötte fejüket újra és újra, áttekinthetetlen és érthetetlen és ezenfelül önmagában is iszonyatos, ami történik; Septimus szándékolatlanul kegyetlen, jó érzékkel tapint rá John bizonyos naivitására – mind emberi, mind filológusi naivitására. S az a londoni éghajlatra került és ott senyvedő narancsfa

⁸ „Történetek olyan időkből, amikor az elregélt tettek semmivel sem jelentettek többet önmaguknál, amikor a világot még a középpontjából kiindulva fel lehetett térképezni.” (125.)

(353.), mellyel John ovidiusi száműzöttség-érzetében osztozhatna, szintén Septimustól származik. Ez a körülmény ugyancsak módosítja az egyértelműnek látszó olvasatot. Nemkülönben Johnnak az a megszólalása, mely párhuzamba hozható az epigrammatikus *Tristia*-sorral, és további, Septimus-nézőpontú csavarral ékítheti azt: „mindenki tótágast áll” – gondolja John (145.), ahogy fejjel lefelé képez koloncot Septimus baráti vállain, igaz, jelentősen betintázva, és nem a lexikonírástól. Értés és nem értés szereposztása tovább mélyíti a feltételezéseket: *Septimus non intellegitur*.

Újabb kérdéseink összeérnek: Kicsoda Septimus Praeceptus? Mi a szerepe a regényben? Hogy viszonyul az elbeszélőhöz? S itt kanyarodnék vissza a cím már korábban felvetődött homályosságához. A birtokos eset értelmezését egyelőre félretettük; maradt a *Lemprière*.

Ki is ez a Lemprière? (Melyikük a sok közül?) Természetesen kézenfekvő volna, hogy a név viselőjét azonosítsuk a lexikoníró, klasszika-filológus Johnnal azonosítsuk, aki a regény világán kívül is létezett, s akinek minden bizonnyal közel sem okozott ennyi főfájást az 1788-ban valóságosan is megjelent *Dictionary*. A regény azonban számtalan alkalommal ajánl föl látszólag könnyen adódó olvasatokat, melyekről utóbb bebizonyosodik, hogy az olvasót a keze helyett ezúttal is az orránál fogva vezették. (S így a botcsinálta nyomozó lyukas marka sem szégyenletes: azoknak a lyukaknak ott a helyük. S így az olvasat kézenfekvő volta sem olyan kézenfekvő.) Mielőtt azonban ténylegesen rátérnék ezekre a feltevésekre, a regény elterelő műveleteit szeretném illusztrálni egy fejezet Ovidius-utalásain keresztül, ahonnan, ha egyenesnek nem is, de létezőnek mondható út vezet majd Septimus Praeceptushez.

A Caesarea-fejezetben Ovidius jó darabig csak sejtetésszerűen van jelen; az egész közeget áthatják a *Metamorphoses* nyomai, melyek érzékeltethetik azt, hogy John szemével látunk, s számára olyannyira egyértelműen ismertek ezek a történetek, hogy ezirányú gondolatait nem szükséges reflektálttá tennie, egyszersmind azt is, hogy John

szemével nem látunk, s eszmefuttatásai valóban elkerülik Ovidiust, talán, hogy filológus-karaktere ne látsszon túl egyoldalúnak más, általa szintén kedvelt szerzők rovására. Az „eredetkeresés” és „Kallimachos” fogalomkörhöz az olvasó valószínűleg az *Aitiá*val vállaltan rokon *Metamorphosest* társítaná, de a „római Kallimachos”⁹ elnevezés Propertiust is megilleti (34–35). A szándékosnak tűnő megkerülés másik példája, amikor John Propertiust kezd olvasni, s egy olyan sorpár kerül a szeme elé, melyet Ovidius a *Metamorphoses* elején¹⁰ imitál: „*Qui mirare meas tot in uno corpore formas, / accipe Vertumni signa paterna dei.*”¹¹ Vertumnus egyébiránt nemcsak propertiusi alak, az Átváltozások XIV. könyvében is szerepel. Ennek tetejébe a világkorszakok kissé pontatlan, de kivehető megidézésének formáját ölti magára az alkony (36.), melyet Lemprière ablakából néz, de hogy látja is, abban már nem lehetünk bizonyosak: „*Az arany szürkült, ólomba ment át, az ég sötétedett. [...] A mező kiürült; az ólom vasba ment át, majd rozsdába az ekén, miközben váltig foszlott a fény, és szabadjára engedte az éj alakzatait.*” John Vertumnust pillantja meg a homályban. (Felmerülhet bennünk: honnan tudja, hogy csakugyan Vertumnus volt az? „Közlegény, megjelent maga az álcázási gyakorlaton?”) Ezután John – és az olvasó – érzékei összezavarodnak. John a regényen belülről is metalepsziszt gyanít, és kétségbesett-elbizonytalanodó reakciója felidézhet bennünk egy olyan könyvet, melyben az efféle, valódi és szövegbeli világokon átható kiáltás ténylegesen a történet része.¹²

⁹ PROPERTIUS, *Elegiarum liber quartus*, I, 64.

¹⁰ OVIDIUS, *Metamorphoses*, I, 1–4.

¹¹ PROPERTIUS, *Elegiarum liber quartus*, II, 1–2.

¹² „Barnabás rémületében halkán felkiáltott. [barna betűkkel – F. F.] Réműlt kiáltás hallatszott a szakadék felett és többszörösen ide-oda visszhangzott. Igramul jobbra és balra forgatva szemét azt nézte, hogy nem lát-e újabb jövevényt, mert ez a fiú, aki a borzalomtól megbénulva állt előtte, nem lehetett az, aki kiáltott. De nem volt ott senki más. [zöld betűkkel – F. F.] – Nem az én kiáltásomat hallhatta végül is? – gondolta mélységes nyugtalansággal Barnabás. – De hát ez teljesen lehetetlen.[ismét barna

Mindez visszamenőleg némi gunyoros élt kölcsönöz annak a különben közönségesen csúfolódó támadásnak, mely Johnnt különösen Juliette színe előtt érinti kínosan: „*Mesélj nekünk Ovidiusról, Lemprière!*” (32.) John tehát nemcsak biztosan ismeri, hanem kedveli is e szerzőt, ha még a nem épp műveltségükről híres falubeli suhancok is ilyen magabiztossággal használják fel ellene.

Septimus Praeceptus helyzetének értelmezéséhez pedig egy elmulasztott vagy elhallgatott értelmezés vezethet el. Septimus a 92. oldalon tűnik fel, és azonmód határozott benyomást tesz Johnra: fürge, hirtelenkedő, nyughatatlan és indulatos természetű (a lobbanékonyságot csak zárójelben, mert fájdalmasan érintené, ha már átvitt és szó szerinti jelentésekről lesz szó). Mindezen kívül a nevét tudjuk meg róla, s hogy valamiképpen érdekelt John végrendelet-ügyében. Mivel a név úgy ugrik be az eddigi francia és angol nevű szereplők kompániájába, miként a szeles Septimus John mindennapjaiba, a befogadó képzeletét nyomban beindítja: bizonyára beszélő névről van szó. S ezt Septimus is jól tudja. Tétélezzük föl, hogy számít arra, hogy Lemprière a maga felülmúlhatatlan, attribútumszerű klasszikus olvasottságával lefordítja majd a nevét, ezért a kérdezősködést megelőzendő rendkívül meggyőzően alakítja a szerepet: Hetedik Húbele avagy Hertelendi, Septimus Praeceptus.¹³ Rendkívül különös, hogy

betűkkel – F. F.]” Michael ENDE, *A Végtelen Történet*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. Barnabás belefeledkezik a Végtelen Történet olvasásába, és csak fokozatosan ébred rá, hogy eközben szereplővé (is) vált. Különös, hogy a felfoghatatlan metalepszisek és a teljességigény együttese *A Végtelen Történet*-ben is abc-s szerkezetet ölt.

¹³ A Finály-szótár a következő jelentésrétegeket javallja a *praeceptus*, *-cipitis* melléknévre [*<prae-caput*]:

¹⁾ főre, fővel előre; előre bukni.

²⁾ nyakra-főre, sietve, gyorsan, sebesen, hamar, rohanva

^{A)} személyekről, igen hirtelen, hirtelenkedő, hamarkodó, heves, meggondolatlan

^{B)} elvont fogalmakról, elsietett, hirtelen, hirtelenkedő, heves stb. furor.

³⁾ helyiségekről, meredek, mint fn. meredek hely, mélység átv. ért. romlásnak siető, vesztére rohanó, kétes, veszélyes > veszedelem

John sosem kérdez rá barátja latin nevére, talán azért, mert annyi minden más foglalkoztatja – talán azért, mert túl elhamarkodottan, mondhatni *praecipiter* feleltette meg magában Septimus viselkedését *egyik* nevének *egyik* jelentésével, s ez valószínűleg Septimus tehetséges színjátéka, amikor is filológusabb lesz a filológusnál. Viszont amennyiben ezt tette John, hogyhogy nem gondolt arra, hogy Septimust nem hívhatták mindig így? Ha csak nem önbeteljesítő jóslatról van szó, mely bízvást aprósággá minősül a többi megmagyarázhatatlanul titokzatos egybeeséshez képest.

Septimus nem evilági lény, de más értelemben nem az, mint John Lemprière. Ezért természetyszerűleg nem is kísérek meg ellentmondásokat feloldani. Befogadóként azonban megkockáztathatjuk, hogy Septimus metafizikus lény helyett amolyan metaleptikus lény: nemcsak horizontálisan és vertikálisan, nemcsak térben és időben haladja meg emberi eredete határait, hanem az elbeszélésszerkezetben is felszárnyal az elbeszélő exoszférájáig, olykor-olykor túlröppenve az elbeszélt világ légterein. Neve ugyanis nem a történet, hanem a történet elbeszélésének világában jön létre, azon a szinten, ahol John ősenek, François Lemprière-nek hetedik gyermeke, csecsemő fia Rochelle-i Kobolddá változik. Valódi nevét nem is tudjuk meg.

Ez az egyetlen valódi, s nem csak jelképes, nem csak vizionált, nem csak megrendezett átváltozás, mely nem tudatos sem az átváltozó, sem az átváltoztató részéről. A „második legmindentudóbb”¹⁴ Septimus a *Praecepta* név eredeti jelentését leplezi John elől a hamis, vagy legalábbis jóval felszínesebb jelentésadással – s ez az egy elleplezés akkora akadályként gördül John „nyomozása” elé, hogy egészen a regény legvégéig nem érthetjük, *barbari*, ki az a Septimus, aki senki által nem értettként, időn, téren és evilágon kívülként mérhetetlenül

¹⁴ „a legtöbbet látó szem”, „a legtöbbet tudó játékos, a mi majdnem tökéletes megfigyelőnk” – mondja Septimusról az elbeszélő (509., 512.), aki ezt tudja Septimusról és az összes többi szereplőről, tehát több tudással rendelkezik, mint ők együttvéve.

sokkal számkivetettebb a zárkózott és különc, így aztán tapasztalatlan Johnnál.

John tapasztalatlansága, szereplőként is olvasói, értelmezői inkompetenciája, klasszikus olvasottságának dacára, meghaladja azt, amit jelleméből fakadóan elnézhetünk neki. Ennek bizonyítéka pedig az, hogy egyrészt ekkorra már tudja az összefüggést Rochelle ostroma, őseinek sorsa és a „Repülő Ember”, a „Rochelle-i Kobold” legendája közt. Másrészt tudja barátja, Septimus Praeceptus nevét. És mégsem illeszti helyére az utóbbit, mint afféle hiányzó láncszemet, holott azt is tudjuk róla, hogy alaposan ismeri az antik irodalmat, különösen a rómaid, és különösen Ovidiust, aki (valaha) nagyon közel áll(t) a szívéhez.

Megvizsgálva ugyanis a *praeceptus* szó *Metamorphoses*-beli előfordulásait, a leginkább ideillőnek¹⁵ Phaethon zuhanása látszik, mely mozzanatról mozzanatra egyezik Septimus (első) röptével, vagyis azzal, amikor a halálba zuhanó Phaethonnal ellentétben neki új alakban megkezdődött egy új élete, amikor is felfoghatatlanul többé vált ostromtűzben halálra égett csecsemőnél:

*Míg Phaethon, lánggal lobogó rőt-szőke hajával
Hull lefelé fövel, hosszú vonalat von a légben,
mint amiképp olykor valamely csillag, ha a tiszta
égboltról nem esik le ugyan; de lehullani látszik.
S őt honi földjétől nagymessze fogadta ölébe
bővizü Eridanus, s arcáról mosta a füstöt.”*¹⁶

¹⁵ Ezen felül számos átváltozástörténet végződik zuhanással, majd repülő lénygé, többnyire madárrá változással, s ezekben a történetben a metamorfózis a halál alternatívája (mint a korábbi lényeg megsemmisülése – Septimus eredeti nevét, melyet szüleitől kapott, nem tudjuk meg, s feltehetőleg ő maga sem tudja).

¹⁶ Publius OVIDIUS Naso, Átváltozások (fordította DEVECSERI Gábor), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982, 46. (II. 319–324.) Eredetiben: *At Phaethon rutilos flamma populante capillos / volvitur in praeceptus longoque per aëre tractu / fertur, ut*

Septimus Praeceptus nevét tehát a regény elbeszélője adja, a név nem a történet világában keletkezik, és nem is kap onnan semmiféle visszacsatolást, ami pedig elvárható lenne a klasszikus antikvitás világában az olvasónál elméletileg sokkal otthonosabban mozgó „főszereplőtől”. Ez a mulasztás pedig még inkább Septimusra irányítja a figyelmet, aki, mint „metaleptikus lény”, mintha tudatosan és lelkesen képviselné a jelentésréteges színjátékkal egyetemben tulajdon regénybeli dramaturgiai szerepét is: ő a korábban megismert *fontos szereplő* szerkezeti okokból felléptetett virgonc ellensúlya, dialógus-űrügye és informátora, a cselekmény titkos mozgatórugója. Septimus, a véd- és bosszúálló angyal, az áruló barát, kétszáz esztendő embercsecsemő, kobold, valóság, legenda és önmaga apokrifje: tudatosan veszi magára ezt az újabb szerepet is.¹⁷

Szerepeinek sokasága közepette achát Achates is, ha már heliotróp lehet, s ha sokarcúságának metaforái között ott találjuk a rétegzettséget: alakmásokkal terhelt hordozó (555.); „*ha indult, egész sor maradt mögötte, egyidejű körvonalak, levetett bőrök csapája, önmaga darabkái*” (556.); „*jönnek rendre a levetett énejei, utolérve végre az öntőformát, s belezsúfolódva*” (560.).

Septimus oly sok évtized (, -század) után a katakombák labirintusában rátalál a magára hagyatottan haldokló François Lemprière-re, apjára és ellenségére, aki félig ember, félig gép, s a keményebb

interdum de caelo stella sereno, etsi non cecidit, potuit cecidisse videri. / quem procul a patria diverso maximus orbe / excipit Eridanus fumantiaque abluit ora. (William S. ANDERSON, *Ovidius Naso, Metamorphoses*, editio stereotypa editionis alterius [1982], München – Leipzig, Saur, 2001, 36.)

¹⁷ Septimus, ha állatalakot is ölthetne, túl a sirályon, mely azonban inkább a földi emberek rövidlátásának (!) tudható be, Septimus, szegény, teknőc lenne. Marma Duke Stalkart, a kissé hibbant, de nagyalmú színházigazgató huszonhét óriási műkö teknőcöt rendel meg színháza tetejére, s amikor az épületben tűz üt ki, így szól hozzájuk: „Repüljete! Repüljete!” Ebből kivehető a tűzből kirepülő Septimus fájdalmasan groteszk képe, akinek évszázadokig tartott, hogy nevének eredeti jelentését a származtatott felhasználásával érvényre juttassa, beteljesítse az átváltozásakor rábízott küldetést, eredetétől a leszámazottakig.

burkolat álcája egykori jellemének roncsait őrzi saját fiának boszszújától; az itt következő megszólalás a rokoni haragvást csillagközi szintekre emelhetné: Septimus, én vagyok az apád. Majdnem. „Ő az apád.” – hallja fejében anyja szavát Septimus (561).

Septimus Praeceptus Lemprière segítette őseinek utódait nemzedékről nemzedékre, vezette közös céljukhoz, majd a halálba: ő maga a lexikon, a család története benne összegződik, a nevek tulajdonosaié („*csak a név nem változott: Lemprière*” – 551.). Halotti menetként őrzi magában őket, akárcsak John, aki munkája közben halott városnak látja az ókori lexikont, és sírköveknek a szócikkeket benne (395–396.). És akárcsakük-féltestvére, John is lajstromozott, olykor azonos nevű mitológiai hősöket.

Septimus mint *Lemprière-lexikon*. A gerincen az ő neve áll, mert ő a könyv gerince. Ő az, aki a regény szerkezetének keretét ad. A rendszeres madártávlati betétek, az „élő közvetítés” egész Európa történelmének felülnézetéről egyszersmind őt is közvetítik, egyre közelebb kerül hozzánk, hiszen nézőpontja egyre személyesebbé válik, s a fokozatos személyesülés csúcspontjaképpen az utolsó fejezetben ő, a Repülő Ember, a korábbi objektív látószög lesz az, aki nevet visel, John és Juliette pedig névtelenségben hajóznak alant („*a fiatalember meg a lány*” – 545.). A középpont eddig is ő volt, s most már az ő szemszögéből világosodik meg az olvasó – aki fölött sem John tudása, sem a Társaság összeesküvése, sem a történelmi katasztrófák nem állhatnak: csupán a regény legszembevetőbb intertextusa. Septimus „kényszerű metamorfóziskat” (543.) él át, sőt, azt, hogy ilyenformán maga is szöveggé válik,¹⁸ enciklopédikusan halmazos létformává. John lexikonja csak szimbóluma ennek az igazi, rejtettebb lexikonnak, sőt, magának a regénynek is.

Hiszen míg John úgy látja magát, mint „*jövőkísértetet a mitikus világban*” (394.), Septimus a múlt és a jövő kísértete, s egyszersmind

¹⁸ Egy helyütt Septimus ténylegesen szöveg képében jelenik meg: amikor fülébe jut a Rochelle-i Kobold legendájának egy számottevő mértékű szövegromlásra átesett verziója, azt önmaga „*apokrif változataként*” gondolja el (556.).

az ovidiusi átváltozóké is, különösképpen a lezuhanóké. Ő az, aki a történet világán belül mindent mindennel összeköt (és nem John), a Lemprière-eket a Kilencekkel, lévén ezáltal a kontaktus és a konfliktus állandó fenntartója. S a regény egy részlete, „A törlesztés” című fejezet formai értelemben is [Septimus Praecept] Lemprière lexikonjaként olvasható: minden bekezdést az abc újabb betűje nyit meg.¹⁹

Septimus egyre magasabbra emelkedik, s ez a nézőpont megválasztásával egyidejűleg újra rávilágít a pontszerűvé zsugorodott Johnra: miközben Septimus egyre kisebbnek látja az alanti világot, testvére a hajóról őt látja egyre kisebbnek (és minden bizonnyal nem képes azonosítani). Az eképp leírt tájból fokozatosan ürül ki Septimus látószöge, ahogy eltűnik a horizonton: alighogy megismertük őt, szemünk elől is tévesztjük – gondolhatja az olvasó, akit az utolsó fejezet megvilágosított –, ugyanakkor szegény John továbbra sem érti a dolgot, pedig megszenvedett érte ő is. Főképpen Septimust nem érti, segítő szándékának motivációit. (Ezt azonban az épp-hogy-nem-mindentudó Septimus maga sem érti.)

Az idősebb Lemprière-testvér röptének íve körre teljesedett (546.), s ezt a teljességet egy másik szimbólum, a derékszögű koordináta-rendszer is sejteti. Egymást kiegészítve, a testvérek más-más irányba tartanak, célként más-más dimenziók állnak előttük. Azonban mielőtt végképp szétválna a koordináta-rendszer egy pillanattól eltekintve két széttartó tengelye, a leírás, melyben Septimus madártávlatba elmosódott, rátér a helynevekre, melyek valóságos háttere fölött Septimus repül: a valóság és a mitológia (illetve filológia) perspektívája így egyesül egy szemvillanásnyi A-tól Z-ig-ben – egy lexikonban, mely, végtére is, magában foglalja mindkettőjüket.

¹⁹ Az abc-rendről mint rendezőelvről lehetne írni az enciklopédikusság, a katalógusszerkezet és a François-féle Asiaticus-pamfletek kapcsán is, de terjedelmi okokból ettől most eltekintek.

Szövegkiadások

William S. ANDERSON, *Ovidius Naso, Metamorphoses*, editio stereotypa editionis alterius [1982], München – Leipzig, Saur, 2001. 36.)

Michael ENDE, *A Végtelen Történet*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993.

Publius OVIDIUS Naso, *Átváltozások*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982. 46. (II. 319–324.)

Lawrence NORFOLK, *A Lemprière-lexikon*, Budapest, Athenaeum 2000, é. n.

Bibliográfia

BÉNYEI Tamás, *Az aláírás és a jelenlét. Lawrence Norfolk: A Lemprière-lexikon*, in Uő, *Archívumok*, Debrecen, Csokonai Kiadó (Világirodalmi Tanulmányok), 2004. 117–125.

BÉNYEI Tamás, *Más alakban. A metamorfózis lehetséges poétikai és politikai*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2013.

SZILÁGYI János György, *Az „Átváltozások” költője* = Publius Ovidius Naso, *Átváltozások*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982. 455–481.

GLOVICZKI Ráhel

Változatok egy szentéletre: Szent Eulália legendájának alakulása térben és időben*

Talán kevés olyan antik keresztény gyermekszentet ismerünk, aki akkora utat járt volna be, mint a hispániai származású, a Diocletianus és Maximianus féle keresztényüldözések idején 12 évesen mártírhalált halt Szent Eulália. Kultusza nemcsak, hogy meglepően gyorsan és széles körben terjedt el a hispániai félszigeten, de ezzel szinte egyidőben sok más területen is, főképp a frank területeken vált ismertté és igen népszerűvé. A Szent Eulália legendával kapcsolatban azonban több érdekes jelenségre is felfigyelhetünk. Egyfelől, a hagiográfiai irodalom ugyanezen néven két szentet is számontart: meridai és barcelonai Euláliát. Történetük szinte teljesen megegyezik, csupán ünnepnapjuk különbözteti meg őket. További érdekesség, hogy a különféle leírásokban a szent alakja, alapvető jellemvonásai és történetének egyes elemei komoly változásokon

* A tanulmány elkészítését "Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizánc innen és túl" című NKFIÁ NN 124539 pályázat támogatta.

mennek keresztül. A különféle változatok mögött felsejlik egyfajta szerzői intenció is, tudniillik a szent élete, alakja koronként és szerzőnként úgy tűnik, aszerint is változik, mi éppen a szentélet rögzítésének célja és célközönsége, történeti és politikai kontextusa. Kutatásomban elsősorban a Szent Eulália kultusz frank vonatkozásait vizsgálom a hispániai mellett, azon kérdésekre keresve a választ, vajon mi lehet az oka annak, hogy az eredetileg hispániai származású szűz vértanú tisztelete ilyen hamar és széles körben tudott elterjedni frank területeken is, s a szent kultuszának átvétele mennyiben illeszkedett a frank birodalmi törekvésekbe, a szentélet egyes elemeinek átalakulása mennyiben magyarázható történeti/társadalmi vonatkozásokkal.

Szent Eulália a késő antik és kora középkori szövegekben

A III-IV. század fordulóján, a Római Birodalom területén, a hispániai Lusitania provincia Augustus császár által Kr.e. 25-ben alapított legjelentősebb városában, Meridában (korabeli neve: *Emerita Augusta*), élt egy Eulália nevű kislány, aki a róla szóló feljegyzések szerint – nevéhez híven (a görög eredetű Eulalia név jelentése: 'a jól szóló lány') – bátran szembeszállt a provincia helytartójával, hogy szót emeljen a keresztény üldözöttek érdekében, s a haláltól és kínzásoktól sem rettenve vissza, önként vállalta a vértanúságot. A 304-ben Meridában mártírhalált halt Euláliát a katolikus egyház szentjei közt tiszteli, emléknapja december 10. Ugyanezen a néven találunk azonban egy másik szűz vértanút is: barcelonai Szent Euláliát, aki ugyanebben az időben élt, ugyanilyen körülmények között halt mártírhalált, a különbség csupán annyi, hogy barcelonai Eulália emléknapja február 12.

A legelső forrás, amely Szent Eulália életét leírja, egy római keresztény költő, Aurelius Prudentius Clemens (348-410) tollából

származik. A hispániai származású Prudentius igazi római volt, vallotta Róma dicsőségét, ismerte és elismerte a római líra nagyságát is, alkotásai Vergilius és Horatius életművének lépnek nyomdokába, mégpedig a kereszténység szellemiségével átítatva.¹

Vele ellentétben keveset tudunk Quiricus személyéről, akinek szintén ismert egy Szent Euláliáról szóló költeménye. Ez a szöveg azonban Euláliát Barcelona városához köti a Prudentiusnál szereplő Merida helyett. Nagyjából ugyanebből a korból fennmaradt egy másik mű is, a VII. századi *Passio communi*² című gyűjtemény, amely szintén barcelonainak titulálja Euláliát. Minthogy a két szöveg esetében (Quiricus költeménye és a *Passio*-ban található szentélet) nehézség, hogy pontos datálása nem ismert, nem tudhatjuk, vajon a szent Barcelonába való áthelyezése Quiricus, vagy a *Passio communi* szerzőjének a „találmánya”.

Quiricus, aki VII. századi hispániai püspök volt, Prudentiustól eltérően komolyabb költői tevékenységet valószínűleg nem folytatott, az Euláliáról írt versen kívül nem is maradt fönön egyetlen más mű sem ezen szerző neve alatt.

Prudentius és Quiricus mellett egy harmadik hispániai szerző Euláliáról szóló műve is fennmaradt, nevezetesen egy Sevillai Izidornak (560-636) tulajdonított költemény. Versében sem térben, sem időben nem helyezi el Euláliát, ez is arra enged következtetni, hogy a szent életének és halálának részletei már kellőképpen ismertek voltak.

A hispániai területeken tehát már a korai időktől rendkívül nagy népszerűségnek örvendett a szent, akit két város is magáénak vallott. Azonban a szűz vértanú kultusza hamar eljutott más vidékekre is.

Tours-i Gergely (539-594) is említést tesz Euláliáról a szentéletrajzokat tartalmazó *Miraculorum libri VIII* című munkájában. Gergely

¹ Michael VON ALBRECHT, *A római irodalom története*, Bp., Balassi, 2004, 1090.

² Roger BERGER, Annette BRASSEUR, *Les Séquences de Sainte Eulalie*, Droz, Genève, 2004, 30.

Tours püspöke volt, frank földön élt, látható tehát, hogy már a VI. században is ismerték Eulália nevét Hispánia vidékén kívül is. „*Eulalia gloriosa apud Emeritam urbem passa...*”³ – írja, és ezzel Merida joga tovább növekszik a szent magáénak vallására. Gergely rövid leírásában egyáltalán nem említi, hogy létezne egy barcelonai Eulália is. Ennek oka lehet akár az, hogy az állítólagos barcelonai vértanú híre nem jutott el hozzá, de valószínűbbnek tűnik, hogy valóban Quiricus lehetett az első, aki barcelonai Euláliáról említést tesz.

Eulália alakja egy másik, szintén VI. századi szerzőnél is feltűnik: Venantius Fortunatus 8. könyvének *In nomine Domini Nostri Iesu Christie et domnae Mariae matris eius De virginitate* című versében. Venantius Fortunatus – Tours-i Gergely neves kortársa, akit személyesen is ismert⁴ – Itáliában élt az 500-as évek végén. Ravennai tanulmányainak elvégzése után a frankok birodalmába érkezett és ott telepedett le. Venantius Fortunatus az egyház egyik korai himnusz-költője, korának kiemelkedő alkotója volt. Euláliáról szóló versében ő is Merida városához köti szentet („*Eulalia Emerita tollit ab urbe caput*”)⁵.

Eulália nevével azonban nemcsak frank földön, de angolszász területen is találkozunk: Aldhelm (639?-709), Malmesbury apátja az első, aki *De laude virginum* című művének egyik verses énekében Euláliát dicsőíti,⁶ valamint Beda Venerabilis (672-735) is említést tesz

³ A továbbiakban Gergely művéből idézett szövegrészletek forrása: Georgius Turo-nensis, *Miraculorum octo libri* = Patrologia latina 71. Szerk. Jacques-Paul MIGNE, Párizs, Garnier fratres, 1879, 785. „*A dicsőséges Eulália Merida városában szenvedett.*” (saját fordítás – G.R.)

⁴ Michael ROBERTS, *Venantius Fortunatus and Gregory of Tours: Poetry and Patronage = A companion of Gregory of Tours*, ed. Alexander CALLANDER MURRAY, Boston, Brill, 1946, 37.

⁵ Idézett szövegrészlet forrása: *Poemes/Venance Fortunat*, Szerk. Marc REYDELLET, Párizs, Les belles lettres, 1994, 218. „*Eulália Merida városából származik.*” (saját fordítás – G.R.)

⁶ Berger, Brasseur, *i. m.*, 32.

egyik művében Szent Euláliáról. „*Ignibus usta feris, uirgo non cessit Agathe, Eulalia et perfert, ignibus usta feris.*” – olvashatjuk történeti munkájában.⁷ Érdekesé teszi Beda helyzetét, hogy ő ismerhetett egy feltehetően szintén a szigetországból származó, 735 előtt keletkezett Eulália-passiót is, amelyben a halál oka, szemben a Prudentiusnál lejegyzett máglyahalállal, lefejezés volt, a helyszín pedig Barcelona...⁸

A IX. századtól már Hispánián kívül is két Euláliát tartanak számon: Usuard, a Saint-Germain-des-Prés szerzetese *Martyrologium* (850-865) című kötetében külön szócikket szentel Barcelonai Euláliának február 12-énél, és Meridai Euláliának december 10-énél.⁹

Meridai és/vagy Barcelonai Eulália?

A különös egyezés már a XV. századi szerzőkben is kétségeket ébresztett, s feltételezték, hogy Meridai és Barcelonai Eulália valójában egy és ugyanazon személy, a probléma eredője pedig az lehetett, hogy az idők folyamán a szentet két város is sajátjának tulajdonította. L. Marineus Siculus (1445-1533) úgy igyekszik feloldani az ellentétet, hogy Szent Euláliát egyszerre mindkét városhoz köti: magyarázata szerint Eulália Barcelonában született, de Meridában halt meg.¹⁰ Ezzel szemben Maurolycus apát (1494-1575) arról számol be, hogy feltehetően a meridai származású szűz Barcelonában halt meg december 10.-én, ám hozzáteszi, hogy ezen elképzelést cáfolja az a tény, hogy semmi ilyesmiről sem emlékeznek meg aznap a városban.¹¹

⁷ Idézett szövegrész forrása: Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis anglorum*, kiad. George Herbert MOBERLY, London, Oxford University Press, 1881, 257. „*Vad lángokban égett, és nem bukkott el a szűz Ágota, Eulália is célba ért, vad lángokban égett.*” (saját fordítás – G.R.)

⁸ BERGER, BRASSEUR, *i. m.*, 33.

⁹ *Uo.*, 43.

¹⁰ *Acta Sanctorum*, ed. Johannes CARNANDUS, Párizs, Palmé, 1864 II, 575.

¹¹ *Uo.*, 576.

Szent Eulália „megkettőződése” kapcsán, mint sok más esetben is, itt is az történhetett, hogy a szent relikviáinak más városba való átszállításakor újabb időpont rögzült, a *translatio* napjának dátuma, amiből a későbbi félreértések adódhattak, s ezután ugyanazon néven később két szentet is számontartottak. Ahhoz, hogy az Eulália-ereklyék Meridából épp Barcelonába való átszállításának okáról, valamint az immáron két Eulália-kultusz elterjedésének okáról pontosabb képet kapjunk, fontos áttekinteni a korabeli történeti és társadalmi kontextust.

A Szent Eulália kultusz történeti és társadalmi háttere

Hispania a késő antik és kora középkorban

Érdemes tehát megvizsgálni, pontosan kik éltek az Eulália halálát követő időszakban a félszigeten, milyen társadalmi közegben talált ennyire termékeny talajra Szent Eulália vértanú emléke: miközben újabb és újabb népcsoportok érkeztek, birodalmak jöttek létre és tűntek le, az itt élő emberek hogyan éltek, miben hittek, milyen vallást követték. A Római Birodalom meggyengülése és szétesése közben a birodalom területén ugyanúgy hétköznapi életet éltek az emberek, mint bárhol másutt. Ehhez a hétköznapi élethez azonban egyre inkább hozzátartozott a keresztény vallás gyakorlása, amely az üldöztetések ellenére is igen gyorsan terjedt. A késő antik – kora középkori kereszténységet voltaképpen nevezhetnénk magának a szentkultusz vallásának is. Az antik hős szerepét felváltotta a szent, azaz a keresztény vértanú személye, aki mártíromságával egyfajta kapoccsá vált ég és föld között.¹² Minthogy még nem létezett a kanonizáció intézménye, a szentség feltétele a keresztény hitért önként vállalt halál volt, valamint az a tény,

¹² Peter BROWN, *A szentkultusz*, Bp., Atlantisz, 1993, 23.

hogy a nép körében az illető vértanút szentként tisztelték (*fama sanctitatis*).¹³ Árulkodik a mártírok tiszteletéről, hogy egyesek már a korban is túlzónak találták a szentek iránti rajongást, és bár maguk is keresztények voltak, igyekeztek megértetni a néppel, hogy a mártírrá váló „rabok láncainak megérintése nem jelent automatikusan vízumot a Mennysországba”.¹⁴ A szent feladatává a halandó embertársaiért való közbenjárás lett, sírja éppen ezért eredetileg köztulajdon volt, hiszen mindenkinek joga volt a szenthez fohászkodni, és minthogy a szentet magához a sírhoz kötötték,¹⁵ a sírhelynek különleges kultusza alakult ki. Így vált a késő antik kereszténység a „szentélyek és ereklyék vallásává”, ahol ugyanis jelen voltak egy szentnek az ereklyéi, az egyenértékű volt magával a sírhellyel, minthogy az ereklye jelenléte a láthatatlan személy jelenlétével ért fel.¹⁶

Ezáltal új szokások alakultak ki a nép körében: temetőkbe jártak, bazilikák épültek azokon a helyeken, ahol vértanúk csontjait vélték (!) felfedezni, ráadásul mindebben nemre és társadalmi rangra való tekintet nélkül bárki részt vehetett, és nem csak imádóként, hanem imádottként is (elég csupán Perpetua és Felicitas, az első női mártírok történetére gondolni, amely szerint a szegény és a gazdag nő együtt halt vértanúhalált). Ezáltal a szentekhez fűződő tisztelet és szeretet az irodalomra is nagy hatást gyakorolt, új témát szolgáltatva annak.

Miközben a kis szent története és kultusza egyre terjedt, és legendája számos helyen vált ismertté az idők folyamán, a történet kiindulópontja, Hispánia helyzete is izgalmasan alakult: a Nyugatrómai Birodalom bukásához vezető népvándorlás ugyanis jelentősen érintette ezt a területet is.

¹³ BERGER, BRASSEUR, *i. m.*, 25.

¹⁴ SÁGHY Marianne, *Versék és vértanúk: A római mártírkultusz Damasus pápa korában 366-384*, Bp., Kairosz, 2003, 135.

¹⁵ BROWN, *i. m.*, 51.

¹⁶ *Uo.*, 115.

A vizigótok már 401-ben megjelentek Itáliában, 410-ben Rómát is kirabolták, majd Galliába vonultak tovább, ahol egy idő után a Birodalommal kötött szerződésük alapján „hivatalosan” tartózkodtak és alapítottak királyságot. A 400-as évek végén érdeklődésük egyik középpontjává az Ibériai-félsziget vált, mely területet már korábban is célba vették és támadást indítottak a század elején a félszigetre érkező vandálok ellen.¹⁷ Az V. század végén vizigót királyságot hoztak létre a területen, aminek oka – a terjeszkedési szándékon túl – éppen a Galliából való kiűzetés volt, Klodvig ugyanis nem sokkal azután, hogy az V. század első éveiben felvette a kereszténységet, hadjáratot indított az ariánus hitet valló vizigótok ellen, akik a félszigeten leltek menedékre.¹⁸ A VI. században a vizigótok számára egyre inkább Hispánia területe vált hangsúlyossá: Theudis uralkodásának idején éppen Barcelonát tette meg fővárosává, majd Agila király alatt éppen Merida városa lett a székhely.¹⁹ Egészen 711-ig, kisebb-nagyobb megpróbáltatásokkal tarkítva ugyan, de fennált uralmuk a területen, ahol előttük már számos barbár nép fordult meg igen rövid idő alatt. Ehhez a teljesítményhez elengedhetetlen volt, hogy egyike a gót uralkodóknak belássa azt, amit 313-ban Nagy Konstantin császár és később Klodvig is: a keresztény hitre való áttérés megtartó erejű. Erre 586-ban került sor, Rekkared uralkodása elején, majd innentől kezdve a vizigót királyság jó viszonyt ápolt Rómával és annak egyházával.²⁰

A keresztény vizigót királyság felemelkedésén az arab invázió ejtett csorbát 711-ben: a mór seregek Afrikán keresztül nyomultak az Ibériai-félszigetre. Bár 732-ben Martell Károly majordomus megállította a frankok birodalmának ajtaján kopogtató arabokat,

¹⁷ Donald MATTHEW, *A középkori Európa atlasza*, Bp., Helikon, 1983, 29.

¹⁸ *Uo.*, 33.

¹⁹ Sz. JÓNÁS Ilona, *Róma és a barbár királyságok = Európa ezer éve*, szerk. KLANICZAY Gábor, Bp., Osiris, 2004, I, 102.

²⁰ MATTHEW, *i. m.*, 39.

ezzel „csupán” Gallia kereszténységének védelme került biztosításra, a vizigót területeket bekebelezte az iszlám. A félsziget területeit csak több szakaszban, hosszas küzdelem árán sikerült teljesen felszabadítani, amely folyamat egészen a XV. századig tartott.

Lehetséges tehát, hogy a „kettős Eulália” problematika megoldása az Ibériai-félsziget történeti háttérében keresendő és a fent vázolt történeti események és társadalmi összefüggések magyarázatul szolgálnak arra, miért vált egyszerre fontossá, hogy Eulália kultusza Meridából Barcelonába kerüljön át. Az arabok megszállta területekbe ugyanis *Emerita Augusta* is beletartozott, ellentétben Barcelona városával, amely kívül esett az iszlám által meghódított területeken, így alkalmas lehetett arra, hogy „kimenekítse” a korban már igen elterjedt kultusszal bíró hispániai szentet. Míg az egykor igen jelentős Meridának egészen 1230-ig kellett várnia arra, hogy ismét keresztény város lehessen, addig Barcelona mindvégig keresztény fennhatóság alatt maradt. A relikviák átszállítására 878-ban került sor²¹, mely valóban az arab fennhatóság idejére esik, azonban fontos rögzíteni, hogy Quiricus verse megelőzi e korszakot, így a barcelonai Eulália legendája már a *translatio* előtt létezett, az esemény ezzel együtt feltételezhetően lényegesen megerősíthette, és mindenképpen fenntarthatta a virágzó kultuszt, még ha nem is generálhatta azt. A Hispánia és Gallia peremvidékén elhelyezkedő Barcelona ráadásul közel esett a középkorban mind a politikai események, mind a kultúrtörténet terén oly nagy szerepet játszó Karoling Birodalomhoz, mi több, egy időre annak része is lett.

A Szent Eulália kultusz frank földre kerülése

Gallia területén a szent kultuszáról elsőként 455 körül egy Vincének, Ágnesnek és Euláliának szentelt bazilika alapítása tanúskodik.

²¹ BERGER, BRASSEUR, *i.m.*, 43.

Szent Eulália alakja tehát minden bizonnyal már jóval korábban ismert lehetett a frank területeken, a szent kultuszának átvétele biztosan nem Barcelona frank uralom alá kerülésének idejére tehető. A város frankok általi elfoglalása mellett a Hispániából való átke-
rülésben egy másik, korábbi történeti esemény is szerepet játszha-
tott, nevezetesen, hogy a fentebb már említett Agila gót király, aki
a VI. században székhelyét Meridába helyezte, két lányát Austrasia
és Neustria uralkodóival házасította össze.²² Minthogy Meridában
ekkor már egész bizonyosan nagy kultusznak örvendhetett Eulália,
akár ezen gót királylányok által is átkerülhetett e tisztelet férjeik
frank hazájába.

A korabeli dokumentumok egyértelműen mutatják, hogy a frank
területeken a hispániai származású szűz vértanú már a korai időktől
igen nagy népszerűségnek örvendhetett: számos Eulália nevét viselő
helységnév, illetve a korabeli dokumentumokban szereplő névadások
is erre engednek következtetni. Az Eulália keresztnév széleskörben
elterjedt, sőt a görög eredetű név jelentése is, legalábbis a művelt
körökben, jól ismert lehetett. A Nagy Károly udvarában tevékeny-
kedő angol teológus és költő, Alcuin az uralkodó unokahúgához írt
leveleiben a hölgyet többször is Eulália néven szólítja meg, a szent-
hez hasonlítva a lányt.²³ Az eredetileg Gundrada nevű kisasszonyról
a feljegyzések alapján tudni lehet, hogy igen művelt volt, jól értette és
értékelte azokat a filozófiai fejtegetéseket, melyeket Alcuin leveleiben
elétárt,²⁴ „kiérdevelte” tehát az Eulália – a „jól szóló lány” – meg-
szólítást, amely illett finom és művelt stílusához. Alcuin egyébként
ismerte és tisztelte, „mesterünk”-nek nevezte Beda Venerabilist,²⁵ aki

²² Sz. JÓNÁS, *i. m.*, 103.

²³ BERGER, BRASSEUR, *i. m.*, 42.

²⁴ A 801 és 804 között írt 241-es és 309-es számú levelekben szerepel a név (BERGER, BRASSEUR, *i. m.*, 2).

²⁵ Sz. JÓNÁS, *Az angolszász királyságok és az ír kereszténység = Európa ezer éve*. Szerk.: KLANICZAY, *i. m.*, 150.

mint fentebb áll, szintén említést tett szent Euláliáról. Alcuinnak ezzel az angolszász-frank kettős kötődéssel tehát akár nagy szerepe lehetett a legendaváltozatok frank földre kerülésében. Továbbá megemlíten-dő, hogy éppen a lelkes angolszász misszionáriusok voltak azok, akik a VIII. század elején helyreállították Gallia vallásosságát,²⁶ és minthogy a tárgyalt korban oly nagy szerepe volt a szentkultusznak, egy ilyen helyreállításhoz is jó eszközként szolgálhatott egy korábban már a területen mélyen tisztelt szent legendájának újbóli felidézése, amely azonban időközben átváltozásokon ment keresztül.

Ugyanakkor nem csupán az uralkodói réteg körében volt bizonyít-hatóan ismert és tiszteletet ébresztő az Eulália keresztnév – amely jelenség mögött a név jelentésén túl bizonyára a szentkultusz ha-tása is sejthető – hanem szinte valamennyi társadalmi rétegben. A IX. századi dokumentumok arról tanúskodnak, hogy az Eulália név, több másik görög eredetű keresztnévvel együtt, igen népszerű volt a frank lakosság körében.²⁷

Ha Szent Eulália kultusza tehát nem is Barcelona frank uralma idején került át Gallia területére, a szent jelentősége ezen esemény után felerősödhetett. A fenti összefüggéseket is figyelembe véve talán nem véletlen, hogy az első, úgynevezett „proto-francia” nyelven írt irodalmi nyelvemlék, a *Szent Eulália éneke* (*Séquence de Sainte Eula-lie*), épp az ófelnémet nyelven írt, III. Lajos vikingek feletti győzelmét dicsőítő költemény (*Ludwigslied*) elé került a Valenciennes-i könyvtár 150-es jelzetű kéziratának utolsó pár lapjára bemásolva, egy latin nyelvű, szintén Euláliáról szóló költeménnyel együtt. Az említett versek a 880-as évek elején keletkeztek, csupán két évvel azután, hogy 878-ban Eulália relikviáit átszállították Barcelonába. Az ifjú nyugati frank uralkodó, III. Lajos a 880-as esztendőben aratott győzelmet a birodalomnak régóta gondot okozó vikingek felett, kiűzve őket

²⁶ *Uo.*, 151.

²⁷ BERGER, BRASSEUR, *i. m.*, 43.

területeiről.²⁸ Ezt a sikert örökíti meg a róla szóló ófelnémet nyelvű költemény, amely előtt az Euláliát megszólító latin és francia nyelvű versek talán mintegy *invocatio*-ként szerepelhettek, a hőseposz „kötelező kellékeként”, a keresztény szellemiséghez igazodva nem egy istennőt, hanem egy keresztény női szentet megszólítva.

A szent alakváltozatai

A Szent Euláliáról szóló költemények, elbeszélések kapcsán, túl a meridai–barcelonai kettősség problematikáján, szembeötlő, hogy nem csupán a szent életét és vértanúságának körülményeit illetően találunk eltéréseket, de Eulália alakja, személyisége is jelentősen átfarmálódik. Prudentius költeményének még egyértelműen az adatok rögzítése, a vértanúság „igazolása” lehetett a célja. Noha Prudentius nem volt szemtanúja az általa elbeszélt eseményeknek, a helyi (szóbeli és írott) hagyományokat valószínűleg ismerhette és összegyűjthette.²⁹ Így feltételezhető, hogy – a szerzői hozzászólások és a tanítási igény ellenére – a költemény főbb elemei valósak lehetnek. Prudentius versében markánsan jelenik meg az „írás” motívuma. Nem csak a költő utal többször is saját írására, de Eulália is arra kéri bíróját, vérével írja testére Krisztus nevét („*Scriberis ecce mihi, domine*”)³⁰. A cselekménysor leírása igen pontos, aprólékos. A dialógusokkal tűzdelt elbeszélés, akár egy törvényszéki irat, rögzít minden elhangzott szót, eseményt.

Eulália alakja is igen eltérő Prudentius és Quiricus verseiben. Prudentius daktilusokban szerzett költeményében részletesen leírja

²⁸ P. J. FOURACRE, *The context of the OHG „Ludwigslied”*, *Medium Aevum* 54 (1985), I, 88.

²⁹ BERGER, BRASSEUR, *i. m.*, 25.

³⁰ A továbbiakban Prudentius művéből idézett szövegrészek forrása: Henry John THOMPSON, *Prudentius*, London, Harvard University Press, 1949, II, 143–156. „*Testemen im Uram, írva neved.*” (saját fordítás – G.R.)

Eulália vértanúságának történetét, a pontos eseménysort, kezdve azzal, hogyan tér meg a keresztényhitre az alig 12 éves kislány, majd a keresztényüldözések hírére hogyan jelenik meg a törvényszék előtt, hogy bátran felszólaljon a keresztények ügyében. Prudentius Euláliája tüzes, szilaj kislány, aki bátran szembeszáll bíráival, fiatal kora ellenére – nevéhez hűen – keményen kiáll hite mellett szavaival: „...*en ego sum / daemonicis inimica sacris, / idola protero sub pedibus, / pectore et ore deum fateor.*”³¹ Merészsége és a tény, hogy saját magát adja fel, Quiricusnál egyáltalán nem jelenik meg. Eulália nála jámbor szűzként van megfestve („*virgo clementissima*”³²), nem pedig vadóc kisgyermekként. A római költőnél a kínzások leírása is jóval aprólékosabban, már-már „hatásvadász” módon kerül kidolgozásra, ami talán azzal is magyarázható, hogy Prudentius korában egyfelől még szükséges volt magát az eseménysort rögzíteni, valamint a vértanúság tényét meggyőzően „igazolni”. Az, hogy Quiricus nem írja le részletesen a történetet, szintén azt sejteti, hogy valójában ő is az elterjedt kultusszal rendelkező meridai Euláliáról ír, csupán a vértanút ügyesen „átvezeti” saját városába, Barcelonába. Meglepő ugyanakkor, hogy noha Quiricusnál csupán pár szó esik a kínzásokról, említ ugyanakkor egy olyan részletet is, ami Prudentiusnál nem szerepel, tudniillik Eulália „*in Cruce suspenditur*”³³. Quiricus verse emellett egyértelműen ima jelleget ölt az eseményeket taglaló epikus elbeszélés helyett: „*suscipe iam singulorum vota, vel suspiria*”³⁴, szólítja meg Euláliát, az utolsó versszakot pedig *Amen*-nel zárja.

³¹ „(...) itt vagyok én, / megtagadom, hogy a démon a szent, / képeit összetapossa e láb, / Istenem vallja a szívem, a szám!” (saját fordítás – G. R.)

³² A továbbiakban Quiricus művéből idézett szövegrészek forrása: *Breviarium Gothicum*, Kiad. Francisco Antonio de LORENZANA, Matriti, Ibarra, 1775, 226. „Ó, a legszelídebb szűz.” (saját fordítás – G. R.)

³³ „A kereszt fáján függött.” (saját fordítás – G. R.)

³⁴ „Tartsd meg ki-ki imádságát, és a sóhajtásokat.” (saját fordítás – G. R.)

Tours-i Gergelynél is megfigyelhető egyfajta szerzői tudatosság, a kor kívánalmaihoz való igazodás. Gergely idején Eulália kultusza frank földön is már minden bizonnyal ismert és népszerű lehetett. Ő sem Eulália vértanúságának részleteit beszéli el, hanem a szenthez kötődő csodákat veszi számba: leírja egyfelől a Prudentiusnál és Quiricusnál is szereplő jelenetet, miszerint Eulália lelke galamb képében szállt az égbe („...*sanctus eius spiritus in columbae specie penetraverit caelos...*”³⁵), a továbbiakban azonban nem Eulália életéről ír, hanem három csodás fáról, amelyek a szent sírja előtt nőnek és egész évben zöldellnek. A legendához tehát újabb csodás elemet sző, sőt valójában Gergelynél a sírhelyhez kötődő földöntúli jelenségek válnak igazán hangsúlyossá a Szent Eulália legenda kapcsán. Mindez nem véletlen: ahogy fentebb már szerepelt, a késő antikvitástól kezdve a keresztény vallás a szentkultusz vallásává vált, az Istennel való személyes kapcsolat a szentek közvetítésével valósulhatott meg, akiknek kultusza sírjaik tiszteletéhez kötődött. A szent romolhatatlan teste a természetfeletti erők létezésére egyfajta bizonyítékul szolgált, a szent sírja pedig mintegy kapcsolódást jelentett az isteni és az emberi szféra között. Ugyanakkor a sírhoz kötődő csodás jelenségek által a szent holtteste méltóvá vált arra, hogy az emberi közösségben kapjon helyet, megtörve ezzel azt az ősi hiedelmet, miszerint a holtat el kell távolítani az élők közeléből.³⁶ Mindazonáltal lehet, hogy a Gergely által leírt csoda szintén Prudentius verséből eredeztethető, hiszen a tél legyőzése és a virágzás nála is megjelenik („*laxat et arua tepens glacies, / floribus ut cumulet calathos.*”³⁷).

Venantius Fortunatus és Beda Venerabilis műveiben egy-egy sor említi csupán Szent Euláliát, ami szintén árulkodó lehet, figyelembe

³⁵ Forrás: ld. 3. jegyzet. „Az ő szent lelke galamb képében szállt az égbe.” (saját fordítás – G. R.)

³⁶ BROWN, *i. m.*, 26.

³⁷ Forrás: ld. 30. jegyzet. „olvad és elfogy a jég hamarost, / Bő kosarat hozza mind e virág.” (saját fordítás – G. R.)

véve, hogy a szent neve mindkét esetben több másik szűz vértanú neve mellett szerepel. Arra következtethetünk, hogy ezen esetekben nem a szent személyesen volt fontos a szerző műve szempontjából, hanem éppen annak erősítése, hogy sokan voltak vértanúszüzek, akiknek kultusza egyre jelentősebbé vált. Venantius Fortunatus tanulmányait Ravennában végezte, ahol a VI. században, tehát a szerző korában épült San Vitale templom híres mozaikjai között is felfedezhetjük ezeket a mélyen tisztelt szent vértanú szűz nőket, köztük Euláliát is.

A Valenciennes-i kézirat valószínűleg ugyanabban a korban keletkezett két Eulália költeménye között is komoly különbség figyelhető meg, ami valószínűleg szintén a „célközönség” szempontjaival magyarázható. Míg a latin nyelvű költemény mellőzi az életrajzi adatokat, és csak mintegy himnuszként intéz fohászt Euláliához, addig a francia változat a szent történetét is igyekszik röviden összefoglalni. Ez minden bizonnyal nem véletlen: míg a latin nyelvű szekvencia szerzője bizonyára nem érezte szükségét, hogy a szent életéről szövegezzon, hiszen a latinul tudó hívek minden valószínűséggel ismerhették vagy legalábbis hozzáférhettek Prudentius költeményéhez (amint ez alább látható lesz, a szerző mindenképp ismerte), addig a népnyelvi változat szerzője számára fontos lehetett, hogy megismertesse a hívekkel a szent vértanúságának történetét, akinek az ünnepéről az aznapi liturgia megemlékezett. Mindkét vers szekvencia lehetett, vagyis a változó miseénekek egyike, az alleluját követő ének. Az éneklésre szánt költemények dallamát azonban a kézirat nem őrizte meg. A műfaji besorolás erősen rányomja a bélyegét főképp a latin versre: ahogyan Prudentiusnál az írás motívuma dominál, úgy ebben a változatban a zene/zeneiség, a különféle hangszerek és a harmónia a legfőbb motívumok.

Az egyes változatok kapcsán fontos még kiemelni, hogy Eulália alakja is jelentősen átformálódik. A Prudentiusnál névéhez hűen bátran szóló, pogány előljáróival harcosan ellenszegülő, az igaz hitért

kiálló bátor gyermek képét fokozatosan váltja fel a jámbor szűz alakja: már Quiricusnál is a vértanú szűz jámborsága dominál, az ófrancia változatban azonban Eulália személyisége teljesen elveszti egyedi vonásait, szinte egybemosódik más szűz vértanúk alakjával (a költeményben lefestett szűz képe Szent Ágnes és Szent Cecília legendáját idézi). A *Szent Eulália szekvenciában* Eulália mindenekelőtt jó és szép, úgy testben, mint lélekben: „*Buona pulcella fut Eulalia, / Bel auret corps, bellezour anima*”³⁸. Noha, mint fentebb láthattuk, a francia változat igyekszik a szent mártíromságát elbeszélni, valójában az eredeti, Prudentius féle eseménysorhoz kevés köze van. Túl azon, hogy a francia vers is Maximianus idejében helyezi el az eseményeket, akárcsak Prudentius költeménye, a két mű között további hasonlóság nehezen fedezhető fel. A francia változathoz többek között kifarad a Prudentiusnál idézett igen fontos tény, miszerint Eulália saját magát adja fel. Ugyanitt a hangsúly elsősorban arra helyeződik, hogy Eulália szüzessége védelmében még a haláltól sem hátrált meg, amely motívum más művekben nem jut domináns szerephez. Más szerzőknél épp Eulália gyermeki ártatlansága kerül kiemelésre, és nem nőisége/szüziessége, mint ebben a változatban (a *virgo* jelző ugyan máshol is szerepel, mégsem ennyire hangsúlyos módon). A középkorban a szüzességüket megőrző női szentek nagy tiszteletnek örvendtek, a népnyelvi változat szerzője tehát úgy tűnik, a gyermekszentek helyett inkább a szűz mártírok közé sorolja Euláliát. A középkori szerző részéről minden bizonnyal tudatos lehetett a hangsúly áthelyezése: a szüzességét megőrző jámbor lány alakja inkább lehetett követendő példa, mint az engedetlen gyermek kálváriája. Az oltalmazó, Krisztusnál halálunk után közbenjáró Szent Eulália képe bizonyára jobban illeszkedett a III. Lajos dicső tetteit megéneklő epikus költemény

³⁸ A valenciennes-i kézirat két Eulália verséből idézett szövegrészek forrása: Roger BERGER, Anette BRASSEUR, *i. m.*, 63., 127. „*Jótét leány volt Eulália, / szép a teste, szebb a lelke maga.*” (ford. SZABÓ Lőrinc)

el. A többi Euláliáról szóló műben is szereplő motívum, a lélek galamb képében való felszállása ebben a költeményben is megtalálható. A galamb mint a tisztaság jelképe (a szintén szűz vértanú, Szent Cecília legendájában is találkozunk a galamb-motívummal) ugyancsak a szűz mártír képét erősíti, a csodás esemény pedig a szentség igazolásaként nyeri el igazi értelmét. A galamb a Valenciennes-i kézirat latin változatában is szerepel. Ennek a sornak kapcsán azonban érdekes megjegyezni, hogy a latin szerző szóról-szóra átveszi az adott verssort Prudentius költeményéből („*Spiritus hic erat Eulaliae, / lacteolos, celer, innocuus*”³⁹) – a késő antik szerző művét tehát biztosan ismerte. A latin nyelvű vers nagymértékben eltér Prudentius versétől: noha megtalálható benne a galamb- és a máglyahalál-motívum, nem olvashatunk sem helyszínről, sem időpontról, sem Eulália bátor beszédéről és önfeladásáról. A vers nem legendaváltozat tehát, hanem sokkal inkább fohász, amelyben Eulália inkább tartozik az isteni szférához, mint egykor halandó mártírként a földi léthez. A szentkultusz mintegy „kötelező elemeként” értelmezhető a költemény 12. sora: Eulália a szentsége által összeköt minket emberek Istennel, a földet az éggel („*Ut nobis pia Deum nostrum conciliet*”⁴⁰).

A francia nyelvű *Szent Eulália szekvenciája* kapcsán egy további érdekes eltérésre is felfigyelhetünk: ebben a műben ugyanis azt olvashatjuk, hogy Eulália – mivel büntelen volt –nem égett meg a máglyán („*Enz enl fou lo getterent com arde tost: / Elle colpes non auret, poro nos coist.*”⁴¹). Így a király kardért küldött, hogy fejét vegyék a lánynak. Új halálnem jelenik tehát meg a műben, amelynek kapcsán felmerül a kérdés, vajon ez a változat nem egy félreértésből származik-e.

³⁹ Forrás: ld. 30. jegyzet. Fordítás: „Ím Eulália lelke kitör: / büntelen, oly fehér és heves az.” (saját fordítás – G. R.)

⁴⁰ Forrás: ld. 38. jegyzet. „Hogy a kegyes összekössön minket a mi istenünkkel.” (saját fordítás – G. R.)

⁴¹ Uo. „Hogy megégjen. a máglyára veték: / nem volt bűnös, nem égett meg ezért.” (ford. BÁRDOS László)

A frank földön alkotó Venantius Fortunatus már említett művében ugyanis szerepel a „*caput tollere*” szókapcsolat („*Eulalia Emerita tollit ab urbe caput*”⁴²), amelyet lehet akár – tévedésből – ’lefejezésként’ értelmezni. Az ófrancia változatban a „*tolir le chief*” kifejezés áll, amely kapcsán elképzelhető, hogy a szerző Venantius félreértelmezett vessorát gondolja tovább, és a kard motívumával kiegészítve „pontosítja” az általa vélt jelentést, vagyis, hogy Euláliát lefejezték. Ahogy korábban említésre került, angolszász területen is keletkezett egy mű a VIII. század elején, amely szintén kard általi halálról számol be, talán ott is ebből az értelmezési problémából fakadóan jelent meg a máglyahalál helyett az újabb halálnem. Meglepő ugyanakkor, hogy a Valenciennes-i kéziratban szereplő latin nyelvű mű megmarad mégis a máglyahalál hagyományánál. Ez is azt sejteti, hogy a szentéletben szereplő részleteknek, a történeti „hitelességnek” kevés jelentőséget tulajdoníthattak már ebben a korban.

A különféle legendaváltozatok tehát láthatóan jól megfértek egymás mellett (vagy akár egymással intertextuális kapcsolatban is), hiszen a korai időktől eltérően később már korántsem a történeti hitelesség, a tények rögzítése volt az elsődleges cél, hanem a már „révbe ért”, Krisztusnál közbenjáró szent alakjának, példájának felidézése, a hozzá való könyörgés, exemplumként való állítása a hívek elé. Az egyes változatok eltérései mögött kirajzolódik, hogy hogyan hatott tér és idő változása a szent legendájára: hiszen a térben és időben egymástól nagy távolságra született művekben szépen tükröződik a korszellemből, a helyi sajátosságokból, a célközönség elvárásaiból és az esetleges politikai megfontolásokból adódó szemléletbeli eltolódás is.

⁴² Ld. 5. jegyzet

Szövegkiadások

- Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis anglorum*, Kiad. George HERBERT MOBERLY, London, Oxford University Press, 1881, 257.
- Roger BERGER, Anette BRASSEUR, *i. m.*
- Georgius Turonensis, *Miraculorum octo libri* = Patrologia latina 71. Szerk. Jacques-Paul MIGNE, Párizs, Garnier fratres, 1879, 785.
- Breviarium Gothicum*, Kiad. Francisco Antonio de LORENZANA, Matriti, Ibarra, 1775. 226.
- Henry John THOMPSON, *Prudentius*, London, Harvard University Press, 1949, II. 142–156.
- Poemes/Venance Fortunat*, Szerk. Marc REYDELLET, Párizs, Les belles lettres, 1994, 202.

Bibliográfia

- Acta Sanctorum*, ed. Johannes CARNANDUS, Párizs, Palmé, 1864, II. 575–580.
- Michael VON ALBRECHT, *A római irodalom története*, Bp., Balassi, 2004, II. 1088–1101.
- Roger BERGER, Annette BRASSEUR, *Les Séquences de Sainte Eulalie*, Droz, Genève, 2004.
- Peter BROWN, *A szentkultusz*, Bp., Atlantisz, 1993.
- P. J. FOURACRE, *The context of the OHG „Ludwigslied”*, Medium Aevum 54 (1985), I. 87–103.
- Donald MATTHEW, *A középkori Európa atlasza*, Bp., Helikon, 1983.
- Michael ROBERTS, *Venantius Fortunatus and Gregory of Tours: Poetry and Patronage = A companion of Gregory of Tours*, ed. Alexander CALLANDER MURRAY, Boston, Brill, 1946. 35–63.
- SÁGHY Marianne, *Versek és vértanúk: A római mártírkultusz Damasus pápa korában 366–384*, Bp., Kairosz, 2003.
- Sz. JÓNÁS Ilona, *Róma és a barbár királyságok = Európa ezer éve*, szerk. KLANICZAY Gábor, Bp., Osiris, 2004, I. 64–76.
- Sz. JÓNÁS Ilona, *Az angolszász királyságok és az ír kereszténység = Európa ezer éve*, szerk. KLANICZAY Gábor, Bp., Osiris, 2004, I. 94–100.

Mű-ki-fordítás: Calvus-töredékek a „KAF–Calvus-oeuvre” érdekében

Kovács András Ferenc a kortárs magyar irodalom egyik kiemelkedő alakja. Költészetében nemcsak a posztmodern nyelvi játékot fejleszti mesteri szintre, hanem különböző költői alakváltozatok megteremtésével (Jack Cole, Jehan D’Amiens, Lázár René Sándor, Alekszej Pavlovics Asztrov) számtalan fiktív lírai életművet hoz létre. Eme költői maszkok egyik illusztris példája a már több, mint 100 költeményt számláló ún. „Calvus-költészet”.

Caius Licinius Calvus a Kr. e. 1. század jelentős szónoka és költője, a neóterikusok körének tagja, Catullus barátja volt, művei közül azonban csupán 21 töredék maradt ránk.¹ Kovács András Ferenc az ő maszkja mögé bújva adja közre ennek a hiányzó életműnek a fiktív fordítását. Ezen versek nemcsak egy igen széles és kiterjedt

¹ *Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum*, ed. Jürgen BLÄNSDORF, Stuttgart – Leipzig, Teubner, 1995, 206–216. A továbbiakban a tanulmányban idézett fragmentumok is innen származnak.

intertextuális hálózatot hoznak létre jeles római költők (elsősorban Catullus, Ovidius és Horatius) életművéhez kapcsolódva, hanem a római irodalomtörténet hagyományos nagynarratíváját is provokálják. A legtöbb esetben teljes mértékben KAF által írt „KAF–Calvus-költemények” között azonban – cseles poétikai megoldással – fellelhetők Calvus eredeti, latin nyelvű töredékeinek (helyenként) bővített fordításai is.

Jelen tanulmányban arra szeretnék koncentrálni, hogy hogyan tűnnek fel a valódi töredék-fordítások a „KAF–Calvus-*oeuvre*”-ben, illetve, hogy miképpen ékelődnek be a fiktív életmű darabjai közé. Ezen felül kitérek arra is, hogy hogyan hatnak egymásra ezen költemények és fragmentumok, továbbá, hogy mindezekkel összefüggésben mit mondhat el egy ilyen belső párbeszéd általában a töredékekről, az intertextualitás jelenségéről, sőt mi több, az irodalmi szövegek alapvető létmódjáról.²

Calvus és a neoterikusok

A *Világirodalmi Lexikon* Német Béla által jegyzett szócikke – hogy miért épp ezt idézem, az hamarosan ki fog derülni – a következőket közli Calvusról: „Caius (i. e. 82—i. e. 47?): római szónok és költő. (...) *Irodalmár barátaival, köztük Catullusszal együtt elhatárolta magát Caesar és Pompeius politikai törekvéseitől.* A triumvirek sokaktól gyűlölt pártfogoltja, Vatinius ellen mondta leghíresebb szónoklatait. *Verseiben támadta Caesart, Pompeiust* ill. azok kegyencét, Tigelliust. (...) Számos költői művéből mindössze 21 töredék maradt ránk, leghosszabbjuk két soros. Tudjuk azonban, hogy a fiatal, művelt ifjak körének, a neoterikusok néven emlegetett csoportnak irodalomelméleti megalapozójaként kedvelt költő maradt

² Mind a tanulmány megírásához, mind az egész kutatáshoz nyújtott segítségéért hatalmas köszönet illeti Tamás Ábelt.

az augustusi aranykor idején is. (...) Az epithalamion műfajában is alkotott; *poeta doctus voltát bizonyítja epyllionja Io történetéről*. Származása és szónoki sikerei a neoterikusok legtekintélyesebb tagjává tették. (...) Tacitus korára számos beszédéből már csak keveset olvastak, de a Vatinius ellen mondottakat (ekkor legalább három még létezett) jól ismerték. *Jelentőségét csupán töredékesen ránk maradt művei alapján nem tudjuk teljességében felmérni; többet tudnánk róla, ha legalább két »könyv«-nyi (liber) levelezése Ciceróval, ill. feleségével nem vész el számunkra.*³

Fontos tehát hangsúlyozni, hogy, amint arra a szócikk utolsó pár sora is rámutat, ezen adatokat pusztán az igen csekély számú töredék, a kortársak és az utókor feljegyzéseiből tudhatjuk. Alapvetően adott tehát egy paradox kettősség: Calvus úgy lesz az irodalmi kánon fontos része, hogy műveit nem ismerjük, kiemelkedő jelentősége azonban megkérdőjelezhetetlen.

Ez a kettősség mindemellett nemcsak rá, hanem (Catullus kivételével) minden neóterikus társára igaz, és egyszersmind magával vonja azt a kérdést is, amiről Hajdu Péter értekezik *Az új költők kitalálása* című tanulmányában,⁴ azaz, hogy a „neóterikusokról” kialakított kép (és alapjaiban az összetartozó csoportosulás képe is) valójában elsősorban a romantikus irodalomfelfogás és az egységes kánon kialakításának igénye nyomán a modern perspektíva eredménye.⁵

Tudni vágyás, bizonytalanság, égető és megválaszolhatatlan kérdések hosszú sora: ez jellemzi a neóterikusok és ezzel Calvus recepcióját is. Jól ismerjük az Augustus-kor szerzőinek életművét, de kik voltak előttük? Mi jellemezte költészetüket, beszélhetünk-e egyáltalán a kor egységes irodalomfelfogásáról?

³ Kiemelések tőlem – K. A.

⁴ HAJDU Péter, *Az új költők kitalálása* = szerk. SZILÁGYI Adrienn, BOLLÓK Ádám, *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*, Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017. 264–276.

⁵ Uo.

KAF Calvusa

Ez a termékeny hiány teremti meg Kovács András Ferenc Calvusát. Az ókori poéta maszkját felöltve KAF létrehozta vagy még inkább kipótolja Calvus életművét, pontosabban életművének magyar „fordítását”.⁶

Ennek nyomán a költeményekhez minden folyóiratpublikációban⁷ csatlakozik egy, a *Világirodalmi Lexikon* idézett szócikke alapján írt, a versek sajátos paratextusaként működő lábjegyzet, amely az általában 21 (de van, ahol, már szintén a valódi adatoktól elrugaszkodva 22, 27, illetve 43) sornyi töredék mellett, itt-ott eltérő, de az egész költészet alapját jelentő catullusi korpusz verseinek számát mindenképp felülmúló (117, 124, 141, 150, 155, 156) verset is tulajdonít a költőnek:

*Caius Licinius Calvus (i. e. 82 – i. e. 47?) előkelő plebejus családból származó római szónok és költő, Catullus legjobb barátja. Irodalmár barátaival együtt elhatárolta magát Caesar és Pompeius politikai törekvéseitől. A szónoki pályán Cicero vetélytársának számított. A fiatal, művelt ifjak körének, a „neoterikusok” néven emlegetett csoportnak irodalomelméleti megalapozójaként kedvelt költő maradt az augustusi aranykor idején is. Számos költői művéből mindössze 155 vers, illetve 22 töredék maradt ránk.*⁸

Ez a kísérőszöveg egyrészt kijelöli a költemények értelmezésének kiindulópontját, és a fiktív világ szabályainak elfogadására indítja

⁶ A KAF–Calvus-költemények műfordítás-jellegéről ld. POLGÁR Anikó, *Calvus, avagy a műfordítás paródiája = Catullus noster: Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2003., 209–221. A későbbiekben én is szeretnék ezzel a kérdéskörrel behatóbban foglalkozni.

⁷ Habár 2015-ben már „számítani lehetett a versek kötetben való megjelenésére” (ld. TAR Ibolya: *Kovács András Ferenc egyik álarca*, *Studia Litteraria: Élő antikvitás*, 2015/1-2., 59.), a versek nagy száma ellenére ez még mindig nem történt meg.

⁸ Forrás 2000.5.

az olvasót, másrészt azonban a számadatok feltűnő váltakozásával felkeltheti az olvasó gyanúját ezek igazságértékére vonatkozóan is.

Az egész költészet alapját a Catullus életművével kialakított párbeszéd jelenti. Az 50. *carmen*ben folytatott költői dialógus és kooperáció elevenedik meg azon KAF–Calvus-versekben, amelyek Catullus valamely költeményére válaszolnak, vershelyzetét gondolkodják tovább vagy metaforáit terjesztik ki, illetve akár csak a műfaj tekintetében imitálják. Mindemellett (némiképp meglepő módon) fellelhetőek a KAF–Calvus-*oeuvre*-ben Ovidius és Horatius költészetének nyomai is.⁹

Alapvetően egy olyan fiktív életmű jelenik meg tehát Calvus neve alatt, úgymond Kovács András Ferenc műfordításában, amely a klasszikus latin költészetből táplálkozva születik meg. Ezzel szemben azonban, ahogy említettem, a fiktív életmű darabjai közé rejtve megjelennek Calvus bizonyos eredeti fragmentumainak műfordításai is. Mindazonáltal természetesen nem függetlenítik, hiszen nem is függetleníthetik magukat ezek a műfordítások sem az alapvető költészeti játéktól, amelynek keretében prezentálódnak, sem a kiépített intertextuális hálózattól.

Az eleve igen összetett poétikai helyzet kettős, látszólag önellentmondó megfordításáról van itt szó, különösen, ha a befogadói folyamatokra koncentrálnunk. Az olvasó számára adott ugyanis legelőször a feladat, hogy rájöjjön, KAF versei nem valódi Calvus-költemények műfordításai, illetve a versekhez csatolt lábjegyzet, amely a töredékek mellett az egyes folyóiratközlésekben rendre eltérő számú költeményt is tulajdonít Calvusnak, csak a fiktív világ „verifikálásának” eszköze. Ám amikor mégis valódi töredékek fordításáról vagy átköltéséről van szó, ez a körülmény

⁹ Mindemellett egyes szöveghelyeken a költemények nemcsak a latin líra egyes darabjait, hanem a (modern) magyar költészetet is megidézik, ezzel hívva fel a figyelmet saját maguk „pszeudo-jellegére”. Ezzel az elidegenítő poétikai gesztussal szintén a későbbiekben tervezek foglalkozni.

újabb kihívás elé állítja az olvasót: újabb felismerésre van szükség, miszerint előfordulhat, hogy mégsem minden költemény pseudo-fordítás. Lehetséges, hogy néhány KAF–Calvus-vers eredetijét (műfordítás-elméleti terminológiával: forrásszövegét) részben vagy egészben csakugyan Calvus írta.

Ennek megfelelően a KAF–Calvus-életmű „togáját kifordítva” nemcsak arra nyílik lehetőségünk, hogy felgöngyölítsük a szöttes sokszor első látásra szétfutó szálait, hanem arra is, hogy feltárjuk azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek összetartják a szövegegyüttes textúráját.

Az invektívák

Jóllehet KAF (legalábbis egyelőre) nem az összes Calvus-fragmentumot fordította le, azonban épp az intertextualitás felől megközelítve – nézetem szerint – világosan feltárható az a válogatási elv, amelyet szerzőnk követett.

Az összesen 21 fragmentum között, amelyek közül a leghosszabb is két soros, kifejezetten hangsúlyos az invektíva műfajának jelenléte.¹⁰ Ez a műfaj, elsősorban a Catullusszal való dialógus kialakítása során lesz jelentékeny a KAF–Calvus-korpuszban (Catullus életművében szintén kiemelt helyet kapnak a támadó, gúnyos hangvételű költemények), így bizonyára nem véletlen az sem, hogy Kovács András Ferenc az alábbi töredékek műfordítását adta közre.

A három, ennek a műfajnak a jegyeit magán viselő Calvus-fragmentum KAF tolmácsolásában a Forrás 2003 októberi számában jelent meg. Ezek közül a legérdekesebb talán a két leghosszabb, 17. és 18. Calvus-fragmentum, amelyeket KAF *Változatok Nicomedesre és Változatok Pompeius Magnusra*¹¹ címmel közölte. Figyelemre méltó

¹⁰ Ld. Calvus fr. 1., 2., 17., 18.

¹¹ Forrás 2003.10.

jelenség, hogy Kovács András Ferenc ezeknek a kétsoros töredékeknek az esetében (mintha a többi egy soros fragmentumhoz viszonyítva a legjobb fordítás megtalálása nemcsak óriási kihívást jelentene, hanem nem is lenne lehetséges opció) fordítás-alternatívákat közöl, amelyek ráadásul stílusértékükben és szóhasználatukban is bővítettek az eredeti latin szövegekhez képest.

A Pompeiusról szóló költemény mindkét fordítás-változata alapvetően bővített, hiszen a forrásszövegben mindössze ennyi áll: „Magnus, akitől rettegnek az emberek (vagy: férfiak), egy ujjával fejét vakarja”.¹² A „fejébúbját” kifejezés inkább ferdítés, mint fordítás, míg az erre vonatkoztatott „gyér” melléknév, illetve a gyakorítóképzővel ellátott ige („vakarássza”) és az ismétlődést implikáló határozószó („fesz”) már a fordító értelmezésének terméke, hiszen ezek latin megfelelői nem találhatóak meg az eredeti Calvus-szövegekben:

*Magnus, quem metuunt homines, digito caput uno
Scalpit: quid credas hunc sibi uelle? uirum.**

1.

*Magnust rettegik, ő meg egy ujjal a gyér fejébúbját
feszít vakarássza. Vajon pont mit akarna? Fiút.*

2.

*Magnust félik a hímek. Egy ujjal a gyér fejébúbját
bezgeti feszít. Na tudod, pont mit akarna ma? Fasz.*

* Calvus fr. 18.

Míg az első változat közelebb áll a forrásszöveghez (annak ellenére, hogy a megszólítás modalitását elhagyja), a másodikat inkább kezelhetjük egy (egyébként megalapozott) értelmező átiratként,

¹² Saját fordítás – K. A.

ugyanis a fragmentumban szereplő *homines*nek megfeleltetett „*hímek*” és a *uirum* kifejezés fordításának szánt „*faszt*” szavak kizárólag a történelmi-kulturális-poétikai (azaz a neóterikusok körének ismert Pompeius-ellenessége, illetve provokatív, szókimondó, vulgáris kifejezésmódja¹³) kontextus ismeretével és a Calvus-korpuszban való elhelyezéssel fogadható el releváns fordításként.

Figyelemre méltó kérdéskör ezen felül a központosítás problémája, hiszen a latin szövegek esetében nem beszélhetünk ilyenről. A Calvus-költemény második része valójában háromféleképpen is értelmezhető volna. Ha a kérdőjel ott szerepel, ahol KAF fordításában (*quid credas hunc sibi uelle? uirum*¹⁴), akkor efféle jelent a mondat: „Mit gondolsz, mit akar ez magának? Férfit.” Ezzel szemben, ha a kérdőjelet a *quid* után értjük (*quid? credas hunc sibi uelle uirum*), már egészen megváltozik a sor értelme, hiszen ez esetben a gondolatot a megszólítottnak tulajdonítva ezt jelentené: „Hogy mi? Azt gondold, férfit akar magának?” A harmadik (és talán legkézenfekvőbb) lehetőség, ha a kérdőjelet egyszerűen a sor végére értjük (*quid credas hunc sibi uelle uirum?*), és így a költeményben, az obszcén utalást elvesztve, pusztán egy (esetleg sejtető) kérdés fogalmazódik meg: „Mit gondolsz, mit akar magának ez a férfi?”¹⁵ Kovács András Ferenc tehát, az erősen interpretatív első változat hallgatólagos érvényesítésével, a legerősebben támadó hangnem mellett foglal állást, amikor egy költői kérdésként és az arra adott válaszként értelmezi a költemény második felét.¹⁶

Szinte ugyanez mondható el a *Változatok Nicomedesre* című költeményről (habár itt az obszcenitás a *pedicator* kifejezés révén már a

¹³ Vö. Tar, *i. m.*, 161.

¹⁴ A kritikai kiadás ezt a változatot hozza.

¹⁵ Mindhárom esetben saját fordítás – K. A.

¹⁶ Nem mehetünk el amellett sem, hogy egyes szövegváltozatokban a *homines* helyett *omnes* szerepel, amely szintén finomítja kissé a vers értelmét. Ld. *Fragments of Roman poetry c. 60 BC – AD 20. Edited with Introduction, Translation, and Commentary*, ed. Adrian S. HOLLIS, Oxford University Press, Oxford, 2007., 56.

Calvus-szövegben is nyíltan jelen van), de a bővítő technika erre a két sorra is érvényes, hiszen az „összes kincse/kincset” szókapcsolat szintén hiányzik az eredeti szövegekből, csak az értelmező műfordítás terméke.

*Bithynia quidquid
Et pedicator Caesaris umquam habuit**

1.

– v v / – v v / – v v / – *Bithynia s összes
kincse övé, aki rég Caesart kúrta faron.*

2.

– v v / – v v / – v v / – *Bithynia kincset
bírt vala, s Caesart kúrta valagba, de rég!*

* Calvus fr. 17.

Ennek a két költeménynek az esetében az alternatívákat közlő fordítás mindenképp figyelmet érdemel a befogadás folyamatának szempontjából, hiszen KAF ezzel egyrészt színre viszi a műfordítói munka alapvető dilemmáit, így arra irányíthatja az olvasó-figyelmét, hogy itt mégis valódi műfordításokról van szó, másrészt viszont a címmel inkább azt sugallja, hogy ezeknek a költeményeknek már Calvusnál is több változata lehetett.

A három költemény közül az eredetivel való legcsekélyebb egyezést a *Curiusra* címmel közölt vers mutatja, amely külön figyelmet érdemel amiatt, hogy az első két calvusi fragmentum pusztán ennyit tartalmaz: „És kockát <vetni> tudós *Curius*” „*kerülöd a kemény és munkát igénylő* / [hendiadyoinként értve] *kemény munkát igénylő földet...*”¹⁷ Ezt a két különálló töredéket tehát KAF – a hazardírozást

¹⁷ Saját fordítás – K. A.

szembeállítva a fizikai munkavégzés kerülésével – egy vers részeként értelmezi, és a föld és az orr „túrása” közti párhuzamon alapuló szójátékkal egy értelmi egésszé bővítve adja közre.

*Et talos Curius pereruditus
Durum rus fugis et laboriosum.**

*Curius kitanulta jól a kockát:
nincs inyére vesződni durva földdel.
Kockát vetni tudós! Kemény rögök közt
nem túrkál – de, ha kockapörgetéskor
izgul már, pimasz orrát túrja rögtön!*

* Calvus fr. 1., 2.

Ahogy tehát az előzőkben láthattuk, a gúnyos és/vagy támadó költészet Calvus életművében is fontos szerepet töltött vagy tölthetett be, és ezt a vonást továbbgondolva a KAF–Calvus-korpusz egy jelentős részét is az ilyen témájú szövegek teszik ki, amelyek mindemellett Catullus invektivikus költészetét mind stílusukban, mind hangvételekben, mind kifejezőmódjukban túlnyomórészt erősen radikalizált változatban idézik meg, természetesen sokszor (Catullus és KAF–Calvus esetében is) a baráti évődés részeként. Ezek a költemények általában valamilyen átfogóbb retorikus vagy metaforikus keretbe ágyazva rendkívül erős, pejoratív jelzőkkel illetik a megszólítottat vagy megszólítottakat, ezek mértéken felüli halmozását pedig szellemes csattanó zárja le. Találkozhatunk például több olyan szöveggel, amely (Catullus 94. *carmenét* megidézve¹⁸) gasztronómiai kifejezések metaforizációján keresztül fogalmaz meg éles kritikát,¹⁹ igen sok költemény

¹⁸ „*Mentula moechatur, Moechatur mentula? Certe. /Hoc est quod dicunt: ipsa olera olla legit.*”

¹⁹ Ld. pl.: Alföld 1999.11./II., Forrás 1998.9./II., Forrás 2000.5./II., III., Jelenkor

az enyészet (ezen belül is az anyagcsere-folyamatok, emésztés, vagy például a dögevők) szóképeinek széles skáláját vonultatja fel,²⁰ és szintén sok vers (a catullusi invektivikus költészethez kapcsolódva) a szexuális kifejezések metaforabázisából dolgozik,²¹ de természetesen akad olyan invektíva is, amely nem sorolható ezen kategóriákba.²² Megemlítenéd még, hogy ezeknek a költeményeknek egy része mind a nagyon erős kifejezőmód, mind a metrika, mind a terjedelem tekintetében nemcsak az előbb tárgyalt Calvus-fragmentumokhoz, hanem a martialisi epigrammák hagyományához is kapcsolódik.²³

Ezen Calvus-fragmentumok nyomán tehát az invektivikus hangvételű költemények jelenléte a KAF-Calvus-oeuvre-ben igen megalapozottnak tűnik, és így, ha elfogadjuk a szöveg univerzum szabályait, ezek a versek úgy tűnnek fel, mint amelyek Calvus Catullusszal folytatott költészeti játékának fontos dokumentumai (nem melleleg az első két töredék *hendecasyllabus* metrumba, amelyet KAF Calvusa is gyakran használ, Catullus költészetének²⁴ jelentős részét, míg a 2. fragmentum *laborosius* mellékneve az 1. *carment* is felidézheti, amelyben a melléknév *laboriosum* alakja a Calvuséval azonos metrikai

1999.6./III., IV., Jelenkor 1998.11./IV.

²⁰ Ld. pl.: Forrás 1999.2./II., III., Holmi 1998.9./IV., Jelenkor 1998.11./III., IX., Jelenkor 1999.6./VI., Látó 2000.3./III.

²¹ Ld. pl. Alföld 1999.11./III., Forrás 1998.9./I., III., IX., Forrás 2000.5./IV., Forrás 2008.9. *Vatiniusna*, Jelenkor 1998.11./II., VI., VII., XI., Jelenkor 1999.6./II., VII. (Ez utóbbi két elkülönítést Tar Ibolya is megteszi, ld. Tar, *i. m.*, 163.)

²² Ld. pl. Jelenkor 2002.5./I.-V., Holmi 1998.8./IV., Holmi 1998.9./I., Alföld 1998.11./II., Forrás 2008.9., Holmi 1998.8./I.-III., Jelenkor 1998.11./I., IV., VIII., X., Jelenkor 1999.6./IV.

²³ Mi sem bizonyíthatja ezt jobban, mint hogy mind egy Iuvenalis- (9.133.), mind egy Lucanus- (7.726.) scholionban a kommentátor Martialis-idézetként jelöli meg a szövegekben található 18. fragmentumot. Köszönet Kárpáti Andrásnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

²⁴ Catullus költeményeihez az online kritikai kiadást használtam. Ld. *Catullus online*, ed. Dániel Kiss <http://www.catullusonline.org/CatullusOnline/index.php> (utolsó megtekintés: 2019.05.12.)

pozícióban szerepel, ráadásul még a 17. fragmentum *pedico* igéből képzett *predicator* kifejezése is Catullus 16. *carmen*-jét juttathatja eszünkbe), és mint amelyek később hatottak vagy hathattak Martialis epigrammáinak versnyelvére is.

Az Io-epyllion

Calvus töredékeinek jelentős része, hat fragmentum, a feltételezett (és a későbbi antik szerzők által sokat citált) Io-epyllion egy-egy sora. Kovács András Ferenc ezt a hat sort *Töredékek az Ióból* címmel adta közre szintén a Forrás 2003 októberi számában.

A költemény 1., 2. és 4. számmal jelzett egy-egy sorai pontosságra törekvő fordításai Calvus 9., 11. és 14. fragmentumának:

1. <i>Aj, szomorult szűz, majd keserű füveket legelészetsz.</i>	<i>A uirgo infelix, herbis pascaris amaris!*</i>
2. <i>Álomsúly nehezült lecsukódó szembogarakra.</i>	<i>Cum grauis ingenti coniuere pupula somno**</i>
4. – vv / – <i>hím magzata terhét hordta a méhe.</i>	<i>partus grauido portabat in aluo***</i>

* Calvus fr. 9.

** Calvus fr. 11.

*** Calvus fr. 14.

Ezzel szemben viszont a középső, 3. rész, bár egy kivételével minden sora azonosítható valamely Calvus-sor fordításaként, már egy bővített, egész mű részeként értelmezett változat:

<i>Nap sem jár-kel örökkön az útján: tudja, lenyugszik</i>	<i>Sol quoque perpetuos meminit</i>
<i>majd kipihenni <u>nagy</u>, égi futását, s én sose nyugszom.</i>	<i>requiescere cursus*</i>
<i>Jós eszem esztelen ontja magára sok örület átkát:</i>	<i>mea dira sibi praedicens om- nia, uecors**</i>
<i>tébolyodottan hajt a bögöly tova Bosporus árján</i>	
<i>s már hidegen, sebesen vet a sodrás bistonit tájra.</i>	<i>Frigida iam celeris uexatur Bistonis ora***</i>

* Calvus fr. 13.

** Calvus fr. 10.

*** Calvus fr. 12.

Ebben a szakaszban KAF az egyébként különálló fragmentumokat igyekszik egy egésszé formálni, és értelmezői bővítéssel sorok, fél sorok betoldásával kapcsolja össze a költemény egyes részeit. Az első sor fordítása például valahogy így hangzana: „A nap sem felejt (= emlékszik) megpihenni örök futása során”.²⁵ Ezt a gondolatot KAF a fordítás során két részre bontja. A futás mozzanatából egy utat feltételez, és azzal ellentétben, hogy az eredeti töredékben a *perpetuos a cursus* jelzője, itt az „örökkön” kifejezés adverbiumként szerepel, és ezzel párhuzamosan a *cursus* kifejezés az „égi” és a „nagy” jelzőkkel bővül. A fordító továbbviszi a Nap megszemélyesítését, és a metaforikus kifejezésmódot elhagyva ékeli be a „*tudja, lenyugszik*” sorzárást. A legérdekesebb átkötés azonban ezután következik, ugyanis a fordító leleménye az „én sose nyugszom” félmondat, amely értelmileg kapcsolja össze az előző két sort a következőkkel. A Nap természetes működésének metaforájával szembeállítva prezentálódik tehát az olvasó számára a következő sorok tébolygó alakjának képe.

²⁵ Saját fordítás – K. A.

(A részlet záró soraiban a bővítés pusztán a *mea* mellé egy *mens*, vagyis 'ész' főnév odaértésében mutatkozik meg, a negyedik sor beékelése pedig leginkább csak kifejti, részletezi az örült elme bolyongásának tájait, amit értelmileg egyébként nem feltétlenül lenne szükséges beilleszteni.)

Nagyon fontos mindemellett, hogy a költemény 1. és 2. számmal jelzett részei (9. és 11. fragmentumok fordításai) már egy eleve adott intertextuális kapcsolatot implikálnak, ugyanis, amint azt Brooks Otis rögzítette,²⁶ ez alapján a két Calvus-töredék alapján tudhatjuk, hogy Calvus Io-epyllionja hatást gyakorolt a *Metamorphoses* Io-elbeszélésére, sőt, helyenként szövegszerű intertextuális kapcsolatban is áll vele. A *Cum grauis ingenti coniuere pupula somno* (Calvus fr. 11.) és a *subcubuisse oculos adopertaque lumina somno* (Ovid. *Met.* I. 714.), ha nem is szövegszerű idézetek, de világosan összefüggésbe hozhatóak, míg az *A uirgo infelix, herbis pascere amaris!* (Calvus fr. 9.) és a *frondibus arboreis et amara pascitur herba* (Ovid. *Met.* I. 632.) részletek már szembeötlő, szövegszerűen is igazolható intertextuális kapcsolatot mutatnak, így kétségbevonhatatlan bizonyítékai Calvus Ovidiusra gyakorolt hatásának.

A fragmentumok jelenléte a fiktív életműben és a „pseudo-töredékek”

Fontos hangsúlyozni, hogy ezek az eredeti töredékek, mivel a fiktív életmű darabjai közé ékelve jelentek meg, a KAF–Calvus-életmű részeként prezentálódnak. Így maga a megjelenési forma, illetve az az alapvető befogadáesztétikai akadálypálya, amelyről már szóltam, *összemosza* és összetartozóként értelmezendővé teszi a két, egyébként radikálisan eltérő szövegtípust, amely viszont további költői játékok sorának nyit teret.

²⁶ Brooks OTIS, *Ovid as an Epic Poet*, Cambridge, Cambridge University Press, 19702, 384.

Azt, hogy e valódi fragmentumok lefordítása és közreadása milyen hatást gyakorolt a fiktív életmű „alakulására”, mindenekelőtt jól példázza a *Ceresről*²⁷ címmel publikált költemény. Kisebb, értelmi egyezés fedezhető fel ugyanis az első két calvusi sor (*Hesperium ante iubar quatiens / Haec leges sanctas docuit, haec cara iugavit*²⁸), és Ovidius Ceres és Proserpina-elbeszélésének kezdő sorai között (*prima dedit leges*,²⁹ ti. Ceres) is. Ez adja meg az alapot arra, hogy a Calvus-töredékek alanyaként Cerest azonosítsuk, és hogy KAF ezen fragmentum-fordítását egy ezt egyértelműsítő sor betoldásával („s lánya, Proserpina, éji lakából földre lopott fényt”) *Ceresről* címmel *adhassa* közre.

Az intertextuális univerzum működésébe, dinamikájába való belehelyezkedésnek jóval radikálisabb „terméke” ugyanakkor az *Io-töredék* című KAF–Calvus-költemény. Ez a mű ugyanis szinte tökéletesen egyezik a *Metamorphoses* I. könyv 647–657. sorainak Devecseri-féle fordításával. Joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogy ez a szöveg, beékelve vagy akár elrejtve a többi, bővített, de „valódi” Calvus-fordítás közé, tekinthető-e egyáltalán egyéni művészi terméknek, vagy csak pusztá plágiumról van szó? Az intertextualitásnak erről a radikális formájáról mint a posztmodern irodalomban frekvenciálttá váló jelenségről, illetve ennek a plágiummal való viszonyáról értekezik Kulcsár-Szabó Zoltán Esterházy Péter recepciója kapcsán *Idézet vége*³⁰ című tanulmányában. Több, erre a poétikára is érvényes, elsősorban intertextualitás-elméleti kérdést is ki lehetne itt emelni, ám a fent említett KAF-féle gesztus megértéséhez a legfontosabb az a felvetés, hogy vajon „mennyiben befolyásolja a megértést az idézet azonosítása?”³¹

²⁷ Forrás 2003.10.

²⁸ Calvus fr. 1.-2.

²⁹ Ovid. *Met.* V. 343.

³⁰ KULCSÁR SZABÓ Zoltán: *Idézet vége: Intertextualitás-fogalmak a magyar irodalomkritikában 1981 és 2007 körül*, Alföld, 2011/7. 69–83.

³¹ Uo. 79.

Ennek megválaszolása ugyanis (jelen esetben) segíthet „különbséget tenni az intertextualitással való visszaélés és a kreatív használat között”,³² mivel azt gondolom, hogy ennek a szövegnek az esetében az intertextus azonosítása, kontextualizálása és ezzel együtt az előbb említett calvusi-ovidiusi hatástörténet ténye az, amely legitimálja ezt a merőben radikális idézőtechnikát, és amelynek révén, minthogy a vendégszöveg „otthonra lel” az új kontextusban és új jelentéssel gazdagodik, a költemény ennek a szövegegyüttesnek a részévé válik.

Ez a poétikai gesztus mindemellett azt is implikálja, hogy (ha a Calvus neve mögé teremtett életművet valósként kezeljük) a neóterikus költőben nemcsak, hogy egy „proto-ovidiusi” tehetséget vagy ihletést kell feltételeznünk, hanem magát azt a költői elő- és példaképet, akinek műveiből – ebben a fiktív térben – Ovidius nemcsak pár sornyi töredéket, hanem nagyobb részleteket sem volt rest szinte szó szerint átemelni élete főművébe. Arról nem is beszélve, hogy ezen a fiktív világon belül KAF, mint műfordító, úgy jelenik meg, mint aki ugyanúgy „hatással volt” Devecseri Gábor Átváltozások-fordítására, mint ahogy Calvus „hatott” az Ovidius-szövegre, de értelmezhetjük úgy is a Devecseri-fordítás parafrazeálásának gesztusát, hogy a tudatos műfordító az eredeti szövegek intertextuális kapcsolódásainak tényére akar rámutatni azzal, hogy a magyarított szövegeket is szoros kapcsolatba hozza egymással.

Hasonló logikát feltételezhetünk a *Hermaphroditus-töredék*³³ címmel publikált két soros költemény mögött („*Salmacis egyre a víz tükrében nézi alakját: / ring, lebeg átlátszón a lepelben, a lenge ruhában*”): bár ennek a Calvus-fragmentumok között nincs megfelelője, de szintén a Calvus-fordítások közé ékelve jelent meg, miközben valójában a *Metamorphoses* IV. könyve 312–313. sorainak (*et, quid se deceat, spectatas consulit undas; / nunc perlucenti circumdata corpus*

³² Uo. 78.

³³ Forrás 2008.9.

*amictu*³⁴) parafrazeált fordítása. Ez a vers ebben a kontextusban továbbá metapoétikus módon akár KAF–Calvus-költészet sokszorosan összetett identitását is szimbolizálhatja.

Kovács András Ferenc tehát, azt a termékeny hiányt felhasználva, amelyet Calvus életművének töredékessége hoz létre, belép az irodalomtörténeti térbe, és azzal, hogy a kánon rendelkezésére bocsát egy, a Catullus költeményeinek számát is meghaladó, „neóterikus” életművet, radikálisan átírja az adott hatástörténeti narratívát, élővé téve ezzel a megkövesedett(nek láttatott) irodalmi hagyományt.

A KAF–Calvus-életmű: töredékek és intertextualitás

Összességében el lehet mondani, hogy a latin nyelvű fragmentumok fordításai nagyban árnyalhatják a KAF–Calvus-életműről kialakított képet: ezek nyomán megalapozottként tűnnek fel az *oeuvre* bizonyos meghatározó jegyei, illetve az intertextuális hálózat feltárásához és szélesebb körű értelmezéséhez is támpontot nyújthatnak.

Érdemes lehet itt ezen felül elgondolkozni azon is, hogy hogyan illeszkednek bele ezek a valódi forrásszövegekkel rendelkező költemények az egyébként teljes mértékben a kortárs költő által kreált KAF–Calvus-életműbe: lényegében ugyanis egy ellentétes mechanizmust láthatunk a fiktív költemények és a műfordítások megszületése között. KAF itt ugyanis a Calvus-töredékeket összevonva és kibővítve, a „pseudo-fordítások” közé ékelve formálja önállóan is működő költeményekké, azzal, hogy kontextust teremt nekik, míg a fiktív életmű szövegei bizonyos költemények részleteinek átemelésére (Catullus, Ovidius, Horatius életművéből) alapozzák poétikai eljárásaikat.³⁵ Az átemelt szövegrészletek épp az „intertext-

³⁴ Ovid. *Met.* IV. 312–313.

³⁵ Innen nézve azt is mondhatnánk, hogy a KAF–Calvus-*oeuvre* bizonyos szempontból az intertextualitás működésmódját is a költői játék tétjévé teszi, hiszen ezen a

tussá válásuk” pillanatában lesznek (eredeti szöveggörnyezetükből kiszakítva) „töredékekké”. Így az eredeti Calvus-töredékeket a KAF által teremtett sajátos kontextus „egészíti ki”, míg a KAF által írt Calvus-versek intertextuális poétikája úgy kezel bizonyos, a római irodalomból kiragadott szövegrészleteket, mintha fragmentumok lennének, egy elsüllyedt világ törmelékei, amelyeknek éppen ez az ezredfordulós költői korpusz adja meg az esélyt a „kiteljesedésre”, ti. arra, hogy végre az „eredeti” (értsd: hamisított eredeti) kontextusukban vehessük őket szemügyre.³⁶

Természetesen ez a „szimbiotikus” viszony a KAF–Calvus-költészet egészét meghatározza, egyszersmind az irodalmi szövegek alapvetően intertextuális létmódjára, azaz elkerülhetetlen és folytonos (újra és újra megképződő) egymásra utaltságára is rámutat. Így tehát, ha a KAF–Calvus-*oeuvre* erdejében bolyongó olvasó számára iránymutatást szeretnénk nyújtani, aligha mondhatunk mást: „A szöveg nem szavak egyetlen vonalra illeszthető sorozata (...), hanem sokdimenziós tér, amelyben sokféle írás verseng és fonódik össze, s ezek közül egyik sem eredeti: a szöveg idézetek szövedéke, amelyek a kultúra ezernyi forrásából rajzanak elő.”³⁷

ponton azok a Catullus, Horatius és Ovidius életművéből átemelt szövegrészletek, amelyek teljessé, „hitelessé” formálják ezt a fiktív korpuszt, „intertextussá-válásuk” pillanatában akár mintegy az eredetiekhez hasonló fragmentumokként is feltűnhetnek.

³⁶ Mindemellert ezen magyar nyelvű Calvus-fragmentumok is már alapvetően intertextuális jellegűek, hiszen maga a műfordítás is, jellegéből adódóan, feltételez egy forrásszöveget, és a nyelvköziség és a szövegköziség terében, nem önálló szövegként, hanem a forrásszöveghez való viszonyában, „függő-identitásának” tudatosításával nyeri el önazonosságát. Ld. JÓZAN Ildikó: *Műfordítás és intertextualitás = A fordítás és intertextualitás alakzatai*, Anonymus, Bp. 1998. 137–139.

³⁷ Roland BARTHES, *A szerző halála* (ford. BABARCZY Eszter) = ÜÖ., *A szöveg öröme*, Osiris, Bp., 2001, 53.

Szövegkiadások

Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum, ed. Jurgen BLANSDORF, Stuttgart – Leipzig, Teubner, 1995., 206–216.

Fragments of Roman poetry c. 60 BC – AD 20. Edited with Introduction, Translation, and Commentary, ed. Adrian S. HOLLIS, Oxford University Press, Oxford, 2007., 49–86.

Catullus online, ed. Dániel Kiss <http://www.catullusonline.org/CatullusOnline/index.php> (utolsó megtekintés: 2018.01.07.)

Bibliográfia

Roland BARTHES, *A szerző halála* = Uő., *A szöveg öröme*, Osiris, Bp., 2001, 50–55., Ford. Babarczy Eszter

JÓZAN Ildikó: *Műfordítás és intertextualitás = A fordítás és intertextualitás alakzatai*, Anonymus, Bp. 1998., 133–145.

KULCSÁR Szabó Zoltán: *Idézet vége: Intertextualitás-fogalmak a magyar irodalomkritikában 1981 és 2007 körül*, Alföld, 2011/7., 69–82.

Brooks OTIS, *Ovid As an Epic Poet*, Cambridge, Cambridge University Press, 19702.

POLGÁR Anikó, *Calvus, avagy a műfordítás paródiája = Catullus noster: Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2003., 209–221.

TAR Ibolya: *Kovács András Ferenc egyik álarca*, *Studia litteraria: Élő antikvitás*, 2015/1-2., 159–170.

KOVÁCS Dominika

„Udvari irodalom”, az udvar irodalma Bizáncban és Nyugaton*

Bevezetés

Bizáncban a XII. század folyamán újjászülető regényirodalom kapcsán régóta vita tárgya, vajon a bizánci szerzők átvettek-e nyugati, elsősorban frank irodalmi mintákat, az úgynevezett ófrancia „udvari irodalom” / „udvari szerelem” szellemisége mennyiben hatja át ezeket a műveket, amellet, hogy természetesen senki nem vitatja, hogy a bizánci regények a hellenisztikus kori szerelmi regény hagyományait elevenítik föl. Noha korábban a szakirodalom az ellentétes hatást kizárta, ti. a görög/bizánci regény is hathatott a francia udvari regényre, a legújabb kutatások erre vonatkozóan is szolgálnak újdonságokkal.

Kutatásomban a bizánci-nyugati irodalmi kapcsolatok kérdését új megvilágításba szeretném helyezni: bizánci és frank udvarokhoz köthető műveken keresztül azt vizsgálom, vajon a hasonlóságok/

* A tanulmány elkészítését "Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizánc innen és túl" című NKFIA NN 124539 pályázat támogatta.

párhuzamosságok magyarázhatóak-e konkrét, történeti mozzanatokkal, ugyanakkor az eltérések mennyiben tükrözik a helyi társadalmi és politikai viszonyokat, a „megrendelői kör”, a patrónusok elvárásait.

A XII. századi bizánci regények

A regényműfaj újjászületése Bizáncban

Tanulmányomban elsőként a XII. századi Bizáncban újjászületett regény műfaját vizsgálom. Az ebből a korból fennmaradt négy mű: Theodóros Prodromos, *Rhodanthé és Dosiklés*, Kónstantinos Manaszsés, *Aristandros és Kallithea* (töredékesen maradt ránk), Nikétas Eugenianos, *Drosilla és Chariklés*, valamint Eustathios Makrembolitis, *Hysminé és Hysminias* című regénye. Florence Meunier XII. századi bizánci regényekről írt monográfiájában hangsúlyozza, hogy ezek a regények – hasonlóan hellenisztikus kori előzményeikhez – a szó eredeti értelmében elsősorban „erotikus” történetek, vagyis Erós szellemisége hatja át azokat.¹ Központi témájuk a szerelem és a szerelmespárt sújtó viszontagságok és kalandok sora. Mindezen túl Meunier a négy regényben a hagiográfiai-, és az arab-bizánci epikus irodalom hatását is kimutatja. A bizánci regényirodalom XII. századi újjáéledése és a nyugati, frank udvari irodalom megszületése között azonban érdekes párhuzam figyelhető meg, ugyanis szinte évre pontosan épp ugyanakkor jelenik meg a műfaj mind Bizáncban mind a frank területeken.² A négy bizánci regény Meunier által felállított és a szakirodalomban is többé-kevésbé elfogadott keletkezési dátuma a következő: *Rhodanthé és Dosiklés* 1143-49,

¹ Florence MEUNIER, *Le roman byzantin du XIIe siècle. À la découverte d'un nouveau monde?*, Honoré Champion, Paris, 2007, 248.

² EGEDI-KOVÁCS Emese, *La « morte vivante » dans le récit français et occitan du Moyen Âge*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 53.

Aristandros és Kallithea 1160, *Drosilla és Chariklész* 1157/58, *Hysminé és Hysminias* ?.³ Az első ófrancia nyelvű regények megjelenése is épp erre a korra tehető: *Floire és Blanchefleur* 1150, *Théba* regény 1150, *Aeneas* 1160, *Trója* 1165, *Cligès* 1176.⁴

Nyugati motívumok a bizánci regényekben

Carolina Cupane szerint a bizánci regényirodalom a nyugati irodalomból merített ihletet, a hatás azonban szerinté egyirányú volt, a bizánci regények nem hatottak a nyugati regényekre.⁵ Cupane egyrészt rámutat a korábbi bizánci irodalom veleszületett konzervativizmusára, másrészt az allegória hagyományának teljes hiányára. Szerinte a bizánci udvari irodalomban kimutatható nyugati hatás a keresztes hadjáratok idejétől figyelhető meg. Példaként a XII. század közepén írott Eustathios Makrembolitis: *Hysminé és Hysminias*, valamint a XII. század végén született *Fablel dou Dieu D'Amors* című művekben található álomepizódok közötti hasonlóságokat elemzi.⁶ Cupane szerint az álmjelenet sokkal inkább a francia szövegből eredeztethető, hiszen az a francia költeményben a kompozíció szerkesztésévé tudott válni. Tanulmányában hangsúlyos szerepet kap Erós XIV. századi görög regényekben való megjelenítése, ahol véleménye szerint egy, az ókori mintától való eltávolodás, a nyugati Ámor alakjához történő közeledés figyelhető meg. Mivel azonban a kérdéses motívumok megjelenését a nyugati szövegek esetében nehéz lenne pontosan időben elhelyezni, valamint Makrembolitis regényének datálása igen kérdéses, a két mű közötti viszony feltárása – Paul Magdalino szerint – szinte lehetetlen, aki megjegyzi, hogy

³ *Uo.*

⁴ *Uo.*

⁵ Carolina CUPANE, "Ερως-Βασίλειος: la figure di Eros nel romanzo bizantino d'amore, *Atti del Accademia di Arti di Palermo*, 1974/4, 245–281.

⁶ *Uo.*

a bizánci regény szerzőjének kilétéről semmit sem tudunk.⁷ Egyes források szerint inkább Eumathiosak, mint Eustathiosnak hívták.⁸ A Komnénos-dinasztia udvarához tartozó nemes ember, udvaronc, esetleg levéltáros lehetett. Munkásságáról igen keveset tudunk, szerelmi regényének keletkezését néhány tudós 1180-ra teszi.⁹ A regény egyébként közeli kapcsolatot mutat Theodóros Prodromos költeményeivel és Niképhoros Basilakés rétor néhány művével. E két szerző azonban a XII. század első felének végén élt és alkotott. S. V. Poljakova szerint ugyanakkor nem kizárt, hogy a *Hysminé* és *Hysminias* regény mintául szolgálhatott ezen írók műveihez.¹⁰ Ha elfogadjuk ezt a gondolatmenetet, akkor nyugati hatásról biztosan nem beszélhetünk (hiszen a Cupane által is elemzett francia művek jóval későbbiek), hanem épp ellenkezőleg: Poljakova állítása szerint ez a regény nagy hatással lehetett a *Roman de la Rose*-ra.¹¹

Roderick Beaton Poljakova érvelésével nem ért egyet.¹² Véleménye szerint Makrembolitis regénye a legfejlettebb és legszofisztikáltabb mind a négy közül. Ugyanakkor messze van a legügyesebb és legkielegítőbb technikától, fogalmazásmódtól, irodalmi művésziességtől, amely – Beaton szerint – kulcsot ad a művek megértéséhez. A regény datálása körüli vita három állásponton nyugszik. Az egyik csoport a korai dátum mellett érvel, miszerint 1138 tájékán keletkezhetett, a másik szerint sokkal valószínűbb az 1140/50-es időszak, míg a harmadik álláspont az 1180 körüli időpontra helyezi a regény

⁷ Paul MAGDALINO, *Eros the King and the King of „Amours:” Some Observations on „Hysmine and Hysminias”*, *Dumbarton Oaks Papers*, 1992/46, 197.

⁸ *A bizánci irodalom kistükre*, vál. Dimitriosz HADZISZ, Bp., Európa Könyvkiadó, 1974, 393.

⁹ Roderick BEATON, *The Medieval Greek Romance*, London – New York, 19962, 98–99.

¹⁰ MAGDALINO, *i. m.*, 198.

¹¹ *Uo.*

¹² *Uo.*

keletkezését. Beaton inkább a kései datálás mellett érvel: véleménye szerint ugyanis ebben a regényben sokkal több és egyértelműbb, nyugati hatást sejtető részlet rejlik, mint a korabeli másik három regényben.¹³ Két érdekes mozzanatra hívja fel a figyelmet: egyrészt a hősnő, Hysminé neve kapcsán megjegyzi, hogy annak ejtése inkább Hysminé, mint Iszméné lehetett, amely név hangzása a francia *Théba* regényben szereplő Ysmaine nevét juttatja eszünkbe; másrészt a regényben szereplő kitalált városnév, *Artykomis*, szerinte egyértelmű utalás Artúr királyra. Beaton és Cupane egyébként a regényt későbbre, a XIII. század elejére datálja, épp egy további vélelmezett nyugati hatásra hivatkozva, miszerint a regényszerző Ámor alakjának ábrázolásában a frank szerzők mintáját követi. Ámor ábrázolására a továbbiakban részletesebben is kitérek. Ha Beaton és Cupane gondolatmenetét követjük, és elfogadjuk, hogy valóban a XIII. század elején keletkezett a mű, akkor természetesen nem zárható ki, hogy Makrembolítés a *Fablet* ismerhette. Ugyanakkor, még ha a legkésőbbi datálást is fogadjuk el Makrembolítés regényével kapcsolatban (XIII. sz. eleje), Cupane feltételezése akkor sem helytálló, hiszen a *Rózsaregény* így is jóval későbbi (XIII. század vége).¹⁴

Frank irodalmi udvarok / irodalmi patrónusok

Az udvari regény műfajának kialakulásában minden bizonnyal nagy szerepet játszott Aquitániai Eleonóra, előbb VII. Lajos feleségeként Franciaország, majd válása után II. Henrik hitveseként Anglia királynéja. Eleonóra – az első trubadúr, IX. Vilmos unokája – igen művelt, az irodalmat szenvedélyesen szerető és pártoló asszony volt

¹³ *Uo.*

¹⁴ Roderick Beaton könyvének második kiadásában revideálja korábbi gondolatmenetét, és saját maga cáfolja meg: Roderick BEATON, *The Medieval Greek Romance*, London – New York, 19962.

(nem véletlen, hogy a síremlékén is könyvvel a kezében ábrázolják).¹⁵ A kor egyik legismertebb regényszerzője, Chrétien de Troyes is valószínűleg az ő udvarában élt és tevékenykedett. Az eredetileg az aquitániai Poitiers-ben kialakult gazdag irodalmi élet hagyományait Eleonóra lánya, Champagne-i Mária vitte tovább férje, I. Henrik oldalán Troyes-ban. Egyes elképzelések szerint Chrétien Champagne-i Mária udvarában is szolgálhatott. Mindkét hölgy, Eleonóra és Mária, komoly irodalompártoló volt. Máriáról köztudott, hogy férje halála után, 1181-től még erőteljesebben igyekezett a Champagne-i udvar irodalmi életét felvirágoztatni. Udvarában, ahogyan erre Capellanus is utal szerelmi traktátusában, úgynevezett „szerelmi bíróságot” működtetett, az udvari hölgyekkel együtt szerelmi eseteket tárgyaltak és ítélték meg.

A bizánci udvar irodalma

A XII. századi bizánci udvarban is találunk hasonló irodalompártoló hölgyet: Manuél Komnénos császár sógornője, Sebastokratorissa Eiréné Aquitániai Eleonórához hasonlóan szintén rajongott az irodalomért, a korabeli feljegyzésekből tudjuk, hogy az ő irodalmi köréhez tartozott két regényszerző is, Theodóros Prodromos, és Kónstantinos Manassés. Eiréné kilétéről korábban a szakirodalom meglehetősen szűkszavúan írt. Elizabeth Jeffreys szentelt elsőként elmélyültebb kutatásokat II. Ióannés Komnénos fia, Andronikos feleségének személyét illetően. Eiréné kilétéről és családi hátteréről keveset tudunk, a róla fennmaradt szövegek alapján a következőket feltételezhetjük:¹⁶ Eiréné nagyjából 1110/1112 körül születhetett,

¹⁵ Georges DUBY, *Women of the twelfth century*, Cambridge, Polity Press, 1997, 1.

¹⁶ K. VARZOS, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, Thessaloniki, 1984, I – II.: Eiréné beházasodott a Komnénos-dinasztiába, róla ugyan nincs külön feljegyzés, de férjével Andonikossal együtt taglalják.

és Sebastokrátor Andronikossal való házassága 1125-re tehető.¹⁷ A Sebastokratorissa név férje rangjával, a házasságot követően illetve meg őt. Őt gyermekük született, két fiú és három lány. Andronikos 1142 őszén váratlanul halt meg lázban a kilíkiai hadjárat ideje alatt. Innentől kezdve nincsenek pontos adataink Eirénét illetően, de feltételezhetően 1152-ben vagy 1153-ban halt meg. Mivel a császárnak (I. Manuél) első házasságából 1152-ben csupán egy lánygyermek született (Mária), így sógornője elsőszülött fia, János következett volna a trónöröklésben. Özvegységének időszakában (nagyjából 1142 és 1152 között) Eiréné kegyvesztett lett.¹⁸ Kinnamos feljegyzése szerint, II. Ióannés Komnénos lányának férje, a normann származású Dallassenos-i Roger összeesküvést szervezett a Konstantinápolyban élő normannok támogatásával, köztük Capuai Roberttel és annak 400 követőjével a császár ellen, ám a konspiráció meglepetéssel szolgált: ugyanis Roger felesége, Mária nagyobb lojalitást mutatott testvére, Manuél, mint férje iránt.¹⁹ Elképzelhető, hogy Mária vagy valaki más belekeverte Eiréné Sebastokratorissát az összeesküvésbe, ami magyarázatul szolgálna első bebörtönzésére.²⁰ Eirénét egyébként korántsem hosszú élete során kétszer fosztották meg szabadságától, sőt Manganeios Prodromos verséből tudjuk, hogy a császár Bulgáriában egy katonai táborba helyeztette:

145

Ἐἰς τὴν σεβαστοκρατόρισσαν, ἐπὶ τῇ σκηνῇ
αὐτῆς ζῶα διάφορα ἔχουση ἐντετυπωμένα

¹⁷ Elizabeth JEFFREYS, *The Sebastokratorissa Irene as Patron=Female Founders in Byzantium and Beyond*, ed. Lioba THEIS, Margaret MULLETT, Michael GRÜNBAIT, Galina FINGAROVA, Matthew SAVAGE, Wien, Böhlau, 2014, 177–178.

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ Elizabeth JEFFREYS / Michael JEFFREYS, *Who was Eirene the Sebastokratorissa?*, Byzantium, 1994/64, 58–59.

²⁰ *Uo.*

Δέσποινα μουσα τῶν μουσῶν, ἀκρόπολις τοῦ κάλλους,
τὰ πρόθυρά σου τῆς σκηνῆς πεπλήρωνται χαρίτων [...].²¹

Sebastokratorissának, akinek sátra

különböző állatokkal van díszítve

Úrnő, múzsák múzsjája, a szépség akropolisza
sátradnak bejárata tele szépséggel.]²²

146

[Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ αὐτό

‘Οπόταν ἴδω τὰς σκηνὰς τὰς πεπηγμένας ταύτας
κεχαλασμένας ἐπὶ γῆς καὶ μεταπηγνυμένας,
τὴν πρόσκαιρον λογίζομαι τοῦ βίου παροικίαν
καὶ τὴν σκηνὴν τοῦ σώματος τὴν μετατιθεμένην.²³

Ugyanannak ugyanaz

Valahányszor meglátom ezt a díszített
földre helyezett és szűrt sátrat,
elgondolkodom az életnek ideiglenes tartózkodási helyéről
és a test sátorának megváltoztatásáról.]²⁴

Eiréné neve leginkább patronáltjai ajánlásaiban, verseiben, történeteiben maradt fent. Ioannés Tzetzés *Theogónia* címmel írta meg az olimpiai istenek genealógiáját, és két levelet címzett úrnőjének.²⁵ Az egyikben panaszkodik, hogy az egyik segédje vonakodik a szeretője lenni, míg a másikban megkéri úrnőjét, hogy küldjön neki

²¹ Synodes D. PAPAPDIMITRIOU, ‘Ο Προδρόμος τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος XI. 22, Vizantiskij Vremennik, 10, 1903, 107–110.

²² Saját fordítás.– K. D.

²³ *Uo.*

²⁴ Saját fordítás.– K. D.

²⁵ JEFFREYS, *The sebastokratorissa ...*, i. m., 180.

vissza egy könyvet. Kónstantinos Manassés *Sinopsis Króniké* címmel az asztrológiáról és az állatöv jeleiről írt verseket patrónusának. A regényíró Theodóros Prodromos (a fennmaradt négy bizánci regény egyik szerzője) grammatikai könyvet, valamint különböző verseket írt Eiréné családi életéről, ezek közül a leghíresebb az Eiréné férje, Andronikos halálára írt költeménye, valamint az a vers, amelyben anyagi támogatást kér patrónájától. Egy Jákob nevű szerzetes negyvenhárom Eirénéhez írott levele és a Szentlélekről szóló, szintén Eirénének címzett prédikációja maradt fent. Két ismeretlen rétor is számos esetben Sebastokratorissa Eirénét jelöli meg megrendelőjeként. Közvetlen környezetéből Manganeios Prodromos tűnik ki, akinek 18 000 sornyi verse maradt fenn, amelynek nagy részét a *Codex Marcianus Graecus* XI. 22. őrizte meg. Ezek majd egyharmada szól Eirénéről és családjáról, valamint Konstantinápoly 1140-es éveinek mindennapjairól. Az említett írók mind nagy tisztelettel viseltettek Eiréné iránt, sőt gyakorta a megtisztelő ἡ βασιλεία σου vagy δέσποινά μου megszólítással élnek.²⁶

Jól látható tehát, hogy a nyugati frank udvarokhoz hasonlóan, a bizánci udvarban is komoly irodalmi élet folyt, amelynek egyik fő támogatója a fent említett Sebastokratorissa Eiréné lehetett, aki kiemelt figyelemmel követte az udvar irodalmi életét, és ha kellett anyagi támogatásával segítette is azt, és akinek alakja – figyelemre méltó módon – sok hasonló vonást mutat nyugati kortársával, az irodalmi alkotások – főképp udvari regények – létrejöttét ugyancsak nagymértékben támogató Aquitániai Eleonórával.

A két udvar találkozása

A meglepő hasonlóság talán nem teljesen a véletlen műve: Aquitániai Eleonóra és Sebastokratorissa Eiréné nagy valószínűséggel

²⁶ *Uo.*, 180–181.

találkozhatott egymással. A második kereszteshadjáratra Eleonóra ugyanis elkísérte első férjét, VII. Lajost. Konstantinápolyban Manuél Komnénos császár fogadta a francia királyi párt. Manuél császárról egyébként tudvalevő, hogy a nyugati lovagkultúra feletőbb érdekelte, udvarában lovagi tornákat is rendeztek.²⁷

Aquitániai Eleonóra 1146 húsvétján több mint ezer vazallusára kérte Clairvaux-i Bernard apát áldását Vézelay-nél, akik a keresztes hadjáratban harcolók magját képezték. A források szerint szándékában állt, hogy légiónját maga vezesse, és feljegyzések szerint Vézelay-nél egy fehér lovon, páncélzatban, arany koturnusszal a lábán, tollal a hajában, más felvértezett asszonyokkal együtt, férfi módra megülve a lovat menetelt egészen a Szentföldre.²⁸ Manuél Komnénos császárral biztosan találkozott, aki megvendégelte őket, és minden bizonnyal Sebastokratorissa Eirénével is, akivel feltehetően a bizánci és saját udvarának irodalmáról is eszmecsere folytatható.²⁹ Ahogy korábban említettem, a bizánci udvar irodalmának virágkora és a négy regényíró tevékenysége a Komnénos-dinasztia uralkodásának idejére tehető. Nyugaton pedig szintén épp ekkor születnek az első udvari regények. A három francia „antik regény” (*romans d'antiquité*), a *Théba regény*, az *Aneas* és a *Trója regény*, amelyek valójában még nem igazi regények, inkább fordításnak „álcazott” adaptációk, szintén a XII. század közepén látnak napvilágot Aquitániai Eleonóra és II. Henrik udvarában. A három említett „görög” ihletésű mű nagy valószínűséggel Eleonóra bizánci látogatásának hatására született, az ő megrendelésére és támogatásával.³⁰

²⁷ Jean MARKALE, *La vie, la légende, l'influence d'Aliénor comtesse de Poitou, duchesse D'Aquitaine Reine de France, puis d'Angleterre Dame des Torubadours et des bardes bretons*, Paris, Payot, 1983, 130.

²⁸ Jessica Amanda SALMONSON, *The Encyclopedia of Amazons: Women Warriors from Antiquity to the Modern Era*, New York, Paragon House, 1991, 84–86.

²⁹ Uo.

³⁰ EGEDI-KOVÁCS, *La « morte vivante »*, i. m., 126–127.

Odo de Deuil, frank részről az egyik legmeghatározóbb forrás, ír a keresztes csapatok konstantinápolyi látogatásáról, akárcsak bizánci részről Kinnamos és Nikétas Chóniatés.³¹ Ami érdekes, hogy mindannyian ugyanazt a jelenetet írják le, miszerint Manuél Komnénos nem örült Eleonóra és VII. Lajos érkezésének, hiszen még közeli élményként élt benne Konrád német haderejével történő találkozása. Ugyanakkor hozzáállása igen hamar megváltozott, amikor Lajos kijelentette, hogy hajlandó javaslatait meghallgatni, majd a császár körbevezette őt a városon és megmutatta azokat a templomokat, ahol a legértékesebb relikviákat őrizték. Végül egy nagyszabású ünnepséget rendezett a királyi pár érkezésének tiszteletére.³²

A többnapos látogatás alkalmával Eleonóra bepillantást nyert a bizánci udvar életébe, erről több, Eiréné patronáltjai közé tartozó költő is beszámol. Négy vers keletkezett Konstantinápolyban Eirénének címezve az 1140-es években, ezek közül kettőt valószínűsíthetően Manganeios Prodromos írt. A két versből az egyik Achilles Statius által kölcsönzött, Εἰς τὸν Ἐρωτα címmel írta Eiréné megbízására idősebbik fiának, János házasságkötésének alkalmából.³³ Kettő szintén 1140-es években vagy kevéssel előtte keletkezhetett. Jeffreys szerint Prodromos és Manassés is műveiket ezen időszak alatt írhatták, nagy valószínűséggel még Eleonóra és a keresztesek 1147-es érkezése előtt.³⁴ Így a bizánci regényekben előforduló, korábban feltételezetten nyugati mintát követő motívumok nem valószínű, hogy a két udvar találkozása következtében „vándorolhattak át” a bizánci szerzők műveibe.

Másik érdekesség, hogy mindkét patrónát bebörtönözték „rebellis” viselkedése miatt: Eirénét először 1142-ben néhány hónapra, miután II. Ioánnés Komnénos első fia, Alexios és Eiréné férje, Andronikos

³¹ Elizabeth JEFFREYS, *The Comnenian background to the „Romans d'antiquité”, Byzantion*, 1980/50, 467–468.

³² *Uo.*

³³ *Uo.*, 478.

³⁴ *Uo.*

is elhunyt, tehát Eiréné fia következett volna a bizánci birodalom örökösödési sorrendjében.³⁵ Eleonóra 1173-tól egészen 1189-ig volt elzárva a külvilágtól, amely idő alatt gyermekeivel is jelentősen megromlott a kapcsolata.³⁶ Ahogy korábban említettük, Eleonóra bizánci látogatása után nem sokkal rendelhetette meg a három „görög regény” elkészítését. A királyné minden bizonnyal nagy érdeklődést mutatott a mitológiai történetek iránt, amelyekről a bizánci udvarban hallhatott is. A francia nyelvre átültetett három „antik regény” számos eleme – a szentek életéről szóló narratívák és a történelmi anekdoták – azonos bizánci kulturális háttérből származik.

A bizánci regényeket természetesen saját irodalmi hagyományaik alapján kell vizsgálni és elemezni. Számos klasszikus író művéhez a Komnénos-dinasztia szolgálatában álló szerzők könnyen hozzáférhettek. Figyelemmel kísérve a bizánci szerzők imitatív tendenciáit, világossá válik, hogy az ókori regényeket évszázadokon keresztül figyelmen kívül hagyják, a stílus iránt ugyan érdeklődnek, de a témával kapcsolatban ellenszenvet éreznek. A XII. század közepén keletkezett bizánci regények, és Manganeios Prodromos verseinek frazeológiája közeli rokonságot mutat azokkal a nyugati regényekkel, amelyekben a hősök és hősnők érzelmei szövegszerűen megjelennek.³⁷ Ez az újdonság a fentiekben említett kronológiai sorrend miatt biztosan nem magyarázható a nyugati hatással, ugyanakkor néhányan úgy vélik, hogy a bizánci pártfogók és írók kapcsolatba kerülhettek más nyugati formákkal, talán a trubadúrlírával.³⁸ Ez magyarázhatná, hogy miért ébredt Eirénénében vágy a hellenisztikus kori görög regényirodalom hagyományainak megismerésére, és miért támogatta Manganeios Prodromos udvari költőt, valamint Theodóros Prodromos és Manassés regényírókat.

³⁵ JEFFREYS, *The Sebastokratorissa ...*, i. m., 178.

³⁶ DUBY, i. m., 14–17.

³⁷ JEFFREYS, *The Comnenian ...* i. m., 482–483.

³⁸ Uo., 483.

Ámor a szerelem istene / Ámor a szerelem királya (Erós basileus)

Kutatásomban egy konkrét példán keresztül vizsgálom, vajon az *udvari szerelem* koncepciója mennyiben egyezik, illetve tér el egymástól a frank és a bizánci udvarokhoz köthető művekben. Három, nagyjából azonos időben keletkezett műben tanulmányozom Ámor alakját: Capellanus *De amore* című szerelemi traktátusában, a bizánci regényíró, Makrembolitis *Hysminé és Hysminias* című regényében, valamint a Prodromos nevű költő (aki valószínűleg nem azonos a regényszerzővel) Manuél császárnak címzett udvari költeményeiben.

Ahogy feljebb említettem, Roderick Beaton és Carolina Cupane Erós, mint basileus képében véli tetten érni a nyugati hatást, ami véleményük szerint Makrembolitis regényének kései datálását támasztja alá. Mindhárom műben sajátos módon jelenik meg Ámor/Erós alakja. Capellanus traktátusában és a Manuél császárhoz írt versekben, az ókori mintát elhagyva, Ámor meirákiónként, vagyis fiatalemberként jelenik meg, s mintegy „lovagkirályként” már nemcsak a szerelem erejét, hanem egyfajta uralkodói erőt is képvisel. Makrembolitis regényében, bár gyermekként jelenik meg Erós, szintén uralkodói attribútumokkal bír: trónon ül, alattvalói (állatok, emberek egyaránt) lábainál hevernek, négy istennő társaságában akárcsak a bizánci uralkodókat ábrázoló festményeken. Mind a vizsgált bizánci művekben, mind Capellanus traktátusában Ámor/Erós központi szereplőként jelenik meg, ám míg a *De amore*-ban a hagyományos, antik előképeket követő toposzok dominálnak, addig a bizánci műveket áthatja egy újfajta motívum: a XII. századi bizánci költészetben ugyanis megszokott gyakorlat volt, hogy Eróst, a szerelem istenét Manuél Komnénos császárral azonosították. Prodromos verseiben is ez a sajátos szemlélet figyelhető meg: Manuél Komnénos szerelmi kicsapongásaira Ámor alakján keresztül tesz játékos utalásokat a költő,³⁹ ami minden bizonnyal a címzett és valószínűleg egyszemélyben

³⁹ MAGDALINO, *Eros the King ... i. m.*, 201–202.

„megrendelő” tetszésére szolgált. Andreas Capellanus művében sem lehet ugyanakkor véletlen, hogy Ámor a szerelmi ügyek bírójaként jelenik meg: szerelmet nemcsak ad, hanem el is vesz, sőt ítéletet is mond és büntet. Az effajta szerelem istenének a képe bizonyára elnyerte Marie de Champagne és udvarhölgyei tetszését, akik maguk is, ahogyan korábban említettem, úgynevezett szerelmi tárgyalásokat tartottak.

Mind az ókori, mind a bizánci regényekben a szerelem az egyén számára a megváltást jelenti, a fenyegető környezettel szemben pedig egyfajta lelki harmóniát. Ez sohasem a hősnő és a hős egyéni, szabad akaratából történő választás eredményeképpen érhető el. A szerelem a regényekben egyfajta kozmikus erőt képvisel, és azon egyének számára, akik erőtlennek bizonyulnak, egy örökös konfliktusba ágyazódik, a változásnak hatalmas, válogatás nélküli kozmikus erejeként mutatkozik meg.⁴⁰ Az ókori hagyományban a szerelem ereje egyfajta türannoszként jelenik meg: Xenophón regényében a dühös Erós Habrokomést az Anthia iránti szerelemmel sújtja büntetésként, amely a *raison d'être*-je lesz minden elkövetkező kalandjának.⁴¹ *Daphnis és Khloé* történetében egy tradíció hagyományozódásával a szerelem mitikus istenének pontos leírását olvashatjuk: Aphrodité gyermeke ő, aki íjjal, nyilakkal, lángoló fáklyákkal járja a világot, és hatalmának sem istenek, sem királyok, de még a természet sem tud ellenállni. A szerelem effajta türannoszi ereje, tradicionális ikonográfiai ábrázolása, gyakorta jelenik meg az ókori szerzők műveiben: Achilles Tatios és Héliodóros történeteiben, majd ez az ábrázolás öröklődik tovább a bizánci regényekben.⁴²

Ezekből a regényekből kikövetkeztethetünk egy, a világról alkotott közös nézőpontot, amelyben az egyén által keresett, végül

⁴⁰ BEATON, *i. m.*, 82–83.

⁴¹ *Uo.*, 83.

⁴² *Uo.*

a szerelemben megtalált üdvösség soha nem egyenlő a szabadsággal. A szerelem csupán megvédi őket a különböző rosszakaróktól, de a végén sohasem eredményez egyfajta szabad közeget.⁴³ A történetben a hősök és hősnők által elszenvedett szó szerinti rabság különböző formái azon uralom metaforáivá válnak, amit maga Erós vetett ki a szerelmesekre. Ez a hatalom az ókori szövegekben explicit módon igen ritkán jelenik meg, ugyanakkor sok utalást tesznek a szerelem, mint türannoszi hatalom erejére. Ennek egy logikus korrelációja, hogy a szeretőnek szüksége van a rabszolgájára. *Leukippé és Kleitophón történetében* Melité megszidja Kleitophónt és a következőt mondja neki: „Te hűtlen, te barbár, képes voltál egy szerelemtől égő nőt emésztődni hagyni? Ámbár magad is Erósz szolgája vagy...? Nem féltél haragjától? Nem méltányoltad a tüzét?”⁴⁴ Ez a gondolatmenet öröklődik át a bizánci regényekbe, ahol Erós a mindennek királyává válik.

Makrembolítés regénye e tekintetben három részre osztható: az elsőben a szerelem királya egyezséget köt a legyőzött és immár alávetett hőssel. A második részben az isten, mint erős fiatal király van ábrázolva, aki egy ragyogó szekéren alattvalóival körülvéve a bizánci birodalmi címet (Βασιλεύς) viselve királyként jelenik meg. A harmadik részben mindkét szerelmes az emberek rabszolgáivá válik, még mielőtt szerelmük beteljesedésével Ámor szolgálatába kerülnének. Ezen a ponton lehet különbséget tenni a hagyományos görög íjászfíú, majd a XII. századi nyugati irodalomban előtérbe kerülő *Dieu d'Amor*, az *udvari szerelem* istene között.⁴⁵ Hysminé és Hysminias a harmadik részben csak annyit mond, hogy szerencsájuk megfordulásának oka az, hogy rabszolgák lettek: ez a rabszolgaság többféleképpen érthető. Egyrészt a regénybeli események kapcsán, másrészt Hysminias álmában a szerelem bírósága előtt találja magát,

⁴³ *Uo.*

⁴⁴ ACHILLEUS TATIOS, *Leukippé és Kleitophón története*, ford. SZEPESSY TIBOR, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2014, 25.

⁴⁵ BEATON, *i. m.*, 83.

majd Erós rabszolgája lesz Hysminé iránt érzett szerelme miatt. Az érzés kölcsönös, tehát Hysminé is Erós szolgálatába kerül.⁴⁶

Hysminé és Hysminias regénye és a *Rózsaregény* között szintén érdekes párhuzamokat figyelhetünk meg. Előbbiben a főhős, Hysminias meséli el a történetet, akit egy Zeus-ünnep alkalmával Aulikomisba küldenek.⁴⁷ Sósthenés látja vendégül, akinek lányába, a gyönyörű Hysminébe az ifjú első látásra beleszeret. Számunkra Sósthenés kertjének leírása az érdekes. A *locus amoenus* freskókkal körülvett fal díszíti, amelyen Erós, mint király látható különböző allegorikus alakok mellett. A Herbert Hunger által felállított görög szerelmi regények jellegzetességei közé sorolt álom-motívum itt is nagy szerepet kap.⁴⁸ Makrembolitis regényében Erós az, aki felvilágosítja a főhóst a szerelem rejtelméről, melynek hatására az ifjú viszonzza a lány érzelmeit, ám – a görög szerelmi regények jellegzetességeihez hasonlóan – már a mű elején el kell szakadniuk egymástól, hogy sok-sok bolyongás, kalandok sorozatát követően a mű végén ismét egymásra találhassanak. A *Rózsaregennyel* való párhuzamok nyilvánvalóak: a szerelem szimbólumaként értelmezhető rózsá jelképe, a kertben található falakon lévő allegorikus alakok, a főhős, aki egyben a történet narrátoraként lép színre, illetve az álom motívumának megjelenése.⁴⁹

Andreas Capellanus műve három könyvből áll. Az első nagyjából a mű kétharmadát öleli fel, melyben a szerző a szerelemet, mint fogalmat definiálja, megvizsgálja annak eredetét, és azt, hogy kik között

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ EGEDI-KOVÁCS Emese, *Béla-Alexiosz emléke a 12. századi francia irodalomban = Francia-magyar kapcsolatok a középkorban*, szerk. GYÖRKÖS Attila, KISS Gergely, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 51.

⁴⁸ HERBERT HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München, 1978, II, 123–125.

⁴⁹ EGEDI-KOVÁCS Emese, « *Le livre dans le livre «et» le livre d'amour»: le De amore d'André le Chapelain et le roman byzantin de Makrembolitis=Byzance et l'Occident: Rencontre de l'Est et de l'Ouest*, éd. EGEDI-KOVÁCS Emese, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 92–93.

jöhet létre, hogyan és hányféleképpen.⁵⁰ A második könyvben a megszerzett szerelem megőrzéséről beszél, illetve annak elmúlásáról vagy épp ellenkezőleg fokozódásáról. Leírja, miféle jelek utalnak arra, hogy az érzés letűnőben van. Körüljárja a hűtlenség kérdéskörét, majd felsorolja a szerelem királyától, Eróstól kapott harmincegy szabályt. Mindezzel szemben egyfajta „pálfordulás” jelenik meg a harmadik, egyben záró könyvben, amit már maga a cím is jelez: *A szerelem elutasításáról*. A *De amore* utolsó könyvében, mintegy palinódiaként, Capellanus úgy tűnik, teljességgel visszavonja addigi vélekedéseit, s már-már valóságos nőgyűlölőként a szerelem káros hatásait taglalja.

A mű szerzője talán jártas lehetett a bizánci irodalomban is, mindenesetre a fentiekből is jól látszik, hogy nem egy koherens, az udvari szerelem tanait összegző traktátust akart íni, csupán egyfajta szintetizáló szellemben összefoglalta az ebbe a témába tartozó, a korban ismeretes elméleteket. Több teóriát is integrál művében, így nem tekinthetjük az udvari irodalom kodifikációjának, hanem sokkal inkább egyfajta szintézisnek. Ezen gondolatmenetet támasztja alá az utolsó könyv. Úgy gondolja, hogy a plátói szerelem megfér az ovidiusi szerelemmel, és a trubadúr *fin amor*al, amelyet szintetizál egy egyházi, nőgyűlölő, szigorú doktrínával rendelkező szemlélettel.⁵¹ Mindez nem akadályozza meg a szerzőt abban, hogy büszke legyen munkájára, hiszen már az első könyvben utal arra, hogy ez magának a szerelem királyának a könyve, mielőtt még befejezte volna: *ab amoris digna rege*. A könyv a könyvben motívum nemcsak Capellanusnál jelenik meg, Makrembolitis regénye szintén tartalmazza: 'Επὶ σοὶ βίβλω κατεμνήθην τὸν Ἑρωτα.⁵²

⁵⁰ BORBÉLY GÁBOR, *Természetfilozófia, teológia, szexualitás, Andreas Capellanus De amoréja az 1277-es elítélő határozatban= Túl az iskolafilozófián. A 21. század bölcséleti élménye*, szerk. NYÍRI KRISTÓF, PALLÓ GÁBOR, Bp., Áron, 2005, 306.

⁵¹ EGEDI-KOVÁCS, *Le livre...*, i. m., 97–98.

⁵² Uo.

A korábbi, elsősorban breton mondakörből merítő elbeszélések, úgyis, mint a *Trisztán és Izolda története*, amelyben a szerelem egy bájital hatására alakul ki, nehezen illeszkedett az *udvari szerelem* felfogásához. Akárcsak a szintén Artúr mondakörhöz köthető francia regényekben megjelenő szerelmi háromszögek: *Artúr-mondakör* (Artúr, Guinevra, Lancelot), *Trisztán és Izolda* (Trisztán, Márk, Izolda).

Capellanus úgy tűnik, megoldást kínál, hogyan lehet elkerülni ezeket a szerelmi szenvedéseket. Ezt a feltevésemet a következő két példán szeretném bemutatni: Az első könyv hatodik fejezetében – *Egy nemesember beszél egy nemes hölgyhöz* – elmondja, kik nyerhetnek bebocsátást a Szerelem királyának udvarába⁵³: Erős p lotájának négy

⁵³ Fertur enim et est verum, in medio mundi constructum esse palatium quattuor ornatissimas habens facies, et in facie qualibet est porta pulcherrima valde. In ipso autem palatio solus amor et dominarum meruerunt habitare collegia. Orientalem quidem portam solus sibi deus appropriavit amoris, aliae vero tres certis dominarum sunt ordinibus destinatae. Et dominae portae meridianae ianuis semper morantur apertis et ostii semper reperiuntur in limine, sicut et dominae occidentalis portae, sed ipsae extra ipsius limina portae semper reperiuntur vagantes. Quae vero septentrionalis meruerunt portae custodiam, semper clausis morantur ianuis et extra palatii terminos nihil aspiciunt.] [...] [Quae semper ianua morantur aperta et ostii semper reperiuntur in limine, sunt illae mulieres et dominae quae, dum aliquis petit ingressum, diligenter indagare noverunt quibus sit meritis dignus ac quam probitatem retineat, qui patentis ianuae desiderat aditum, et post meritum habitam fidem plenariam cum omni dignos honore admittunt, indignos vero procul ab amoris aula repellunt. Quae vero locum sibi portae vindicant occidentalis, sunt illae mulieres communes quae neminem reiiciunt sed omnes indifferenter admittunt et universorum sunt expositae voluptati. Quae autem septentrionalis custodiae mancipantur et clausa semper porta morantur, sunt illae feminae quae nemini pulsanti aperiunt, sed denegant ad amoris palatium cunctis ingressum. Meridianae sunt illae igitur quae amare volunt et dignos non repellunt amantes, et merito quia, quum sint in meridie cunctae dispositae, ab ipsius in oriente habitantis amoris meruerunt radio coruscar. Occidentales vero sunt meretrices quae vix aliquem amant nec ab aliquo probo inveniuntur amari, et merito quia, quum in occidente ipsarum reperiatur habitatio sita, igneus amoris radius ab oriente ad illas usque pervenire non potest. Septentrionales vero sunt illae mulieres quae amare recusant, quamvis illae amentur a multis, et merito, quia in sinistra positas deus non respicit ipsas, quia sunt maledictae. Ex his vero verbis amoris patet palatii dispositio manifesta.

homlokzata van, azokon pedig négy kapu. A keleti a szerelem királyáé, a déli kapunál lévő hölgyek mérlegelik, kiket engedjenek át, a nyugati oldalon a közönséges nők találhatók, míg az északi kapu asszonyai mindig csukva tartják a bejáratot az oda érkező férfiaknak. Ők és a különböző szerelmi vétségeket elkövető nők számos büntetésben részesülnek, tüskés botokon kell ülniük, miközben a forró, már-már tüzes talaj égeti a lábukat.⁵⁴

Érdekes, hogy Makrembolitis regényében a kertet nem érik el a nap sugarai, de később a főszereplő álmában Erós megjelenésével hasonlót érez:

...ἐδόκουν νῆ τοὺς θεοὺς ὅλας ὀρύττεσθαι τὰς πλευράς, καὶ νῆ τὸν Ἑρωτα τὴν στρωμνὴν ἀκάνθινον εἶχον, καὶ ὥς ἐπὶ πυρᾶς ὀπτοῦμενος πυκνὰ στρεφόμενος ἦν, ὥσπερ τι θῦμα καινὸν ἐξωπτημένον τῷ Ἑρωτι.⁵⁵

Szintén figyelemreméltó, hogy míg a traktátusban Erós megkegyelmezése jeléül a bűnhődő nők számára lábuk alá hideg követ tesz, addig a Sósthenés kertjében lévő ágyak lábtartói – se nem fából, se nem elefántcsontból – hanem szintén kőből vannak.⁵⁶

A víz büntető szerepének motívuma is összeköti e két regényt, sőt a *Rózsaregényben* is találkozhatunk vele, de ott túlságosan általános jelentésben. *Hysminé és Hysminias* történetében egy Artemis-forrással találkozhatunk, Hysminé megfürdik benne, ezzel bizonyítva szüzeségi fogadalmának megőrzését. A traktátus ugyanazon fejezetének második részében egy idilli, tavaszi kertbe érkezünk, amely terület körkörösén három részre osztható. A belső kör közepén egy hatalmas

⁵⁴ Ibi autem cuilibet illarum super spinarum fuit sedes parata fasciculo, et per viros ibi, ut supra dictum est, deputatos semper fasciculus movebatur, ut acrius spinarum dilacerarentur aculeis, et nudis plantis ignitum pertingebant solum. Andreas Capellanus, *A szerelemről*, ford. RAJNAVÖLGYI Géza, Bp., Balassi Kiadó, 2012.

⁵⁵ EGEDI-KOVÁCS, *Le livre...*, i. m., 95.

⁵⁶ Uo.

fa áll a legkülönbözőbb gyümölcsöktől roskadozva, a tövénél pedig egy forrás fakad. A forrás mellett egy aranyozott trónon a szerelem királynéja ül, koronával a fején. Kezében aranypálcát tartva: *sua manu tenens virgam*, a jobbján lévő szék azonban üres. Egy XII. századi görög kézirat miniatúráján ugyanilyen pálcát tart kezében Manuél Komnénos és felesége is Antiochiai Mária.⁵⁷ Értelmezésében sokkal inkább mágikus eszközként funkcionál, mint uralkodói jogaként. Ugyanakkor a bizánci területen nemcsak Manuél Komnénost hívták Erósnak, hiszen Manganeios Prodromos verseiben Eiréné Sebastokratorissa szintén Eróshoz van hasonlítva, legalábbis leszármazottjai közé sorolja. Mindezt figyelembevéve a *De amoré*-ban egyedül megjelenő szerelem királynéja megfeleltethető lenne akár Champagne-i Máriával, hiszen férje halálát követően (1181) özvegyen uralkodott tovább, míg legidősebb fia nem érte el a nagykorúságot.

A következő hangsúlyos példa a második könyv nyolcadik fejezete: *A szerelem szabályairól* című rész, ahol egy Artúr mondakörrel találkozunk. A nyugati területen meghonosodott lovagi eszme bizánci kontextusban megfeleltethető a Szezelem királyával, vagyis magával Erósszal.⁵⁸ A történet középpontjában egy fiatal lovas áll, aki Artúr királyhoz igyekszik, hogy elhozza onnan azt a karvalymadarat, aki a király udvarában egy aranyrúdon ül. A lovas azonban egy közeli erdőben eltéved, ahol egy titokzatos, idegen lány útmutatást és segítséget ad neki célja elérésében. A különböző próbák kiállását követően a lovas elnyeri Britannia nevű szerelmét, és a Szezelem királyától megkapott harmincegy szabályt közösen a választottjával kihirdetik, majd a néppel betartatják. A boldog végkifejlet szempontjából nem lehet Capellanus műve az *udvari szerelem* kodifikációja, hiszen az *amour courtois*-ban – ahogy fentebb taglaltam –, a vágott nő a szerelemes férfi számára elérhetetlen. Capellanus úgy tűnik,

⁵⁷ *Uo.*, 97.

⁵⁸ *Uo.*

sokkal inkább Erós, mint király szerepére próbálja meg felhívni a figyelmet. A szabályok, amelyek betartásával mindenféle szerelem megszerezhető, megtartható. Erós központi szerepe, uralkodói státuszának megerősítése a traktátusban többször is megjelenik. Az általa felállított regulák az első két könyvben egyaránt megtalálhatóak. Az első könyv általam taglalt részében (*Nemesember beszél nemes hölgyhöz*), valamint az Artúr király *locus amoenus* idéző második könyv nyolcadik fejezetében.

Erós uralkodói ábrázolását Manganeios Prodromos három versében is megtalálhatjuk, amelyekben Manuél Komnénos császárhoz hízeleg, felmagasztalja és verseiben összehasonlítja Erósszal. A nagyjából 1152-ben írott költeményben az uralkodó fizikai megjelenését dicséri, majd a folytatásban Komnénos kedvenc toposzaival magasztalja a császárt⁵⁹: a hadjáratot követően térjen be a hidegről, feküdjön le, élvezze a forró és pihentető fürdőt. Az ő kegyeltjei már olyan régóta voltak megfosztva egy ilyen fürdőtől, hogy ők tudták csak igazságosan megróni Manuél erotikus szemrehányásaikkal, engedje meg nekik, hogy piszkosak legyenek. Jöjjön Konstantinápolyba és velük vegyen egy fürdőt: Forró vizet az Ὀρωτες-ek majd hoznak, „erotikusan és szolgálai” szolgálva őt.⁶⁰

A kegyelték akkor egy rövid *ethopeiában* a szerzőn keresztül közvetlenül a császárhoz fordulnak: Szégyelljük, hogy tisztátalanul állunk előtted, de messze volt az Erósoknak Erósa (ὅτι περ ὑπερόριος ὁ τῶν Ἐρώτων Ἐρως).⁶¹ Paul Magdalino szerint ez egyértelmű utalás arra, hogy Manuél közös fürdőt vett a személyes női kegyeltjeinek társaságában, ami tilos volt az akkori egyházi előírások szerint, még akkor is, ha férj és feleség fürdőzött együtt.

⁵⁹ MAGDALINO, *Eros the King ... i. m.*, 200–201.

⁶⁰ *Uo.* Fordítás: Paul Magdalino ezen tanulmányában található.

⁶¹ *Uo.*

Hasonló jelenettel találkozhatunk Makrembolitis regényében, amikor Hysminias az első megszakított kísérlete után, hogy beleszeressen Hysminébe elalszik, és azt álmodja, hogy a fiatal lánnyal együtt fürdik, amely során minden erotikus vágyát megtapasztalhatja.⁶² Egy későbbi versben – 1153 tavaszán vagy nyarán – Manganeios Prodromos dicsőíti a császárt, aki éppen egy lovagi tornán egy hatalmas zászlót forgat. A császár Bellerophónra vagy magára Erósra emlékeztet.⁶³ A harmadik allegorikus versben (1155-1156) magával Erósszal azonosítja Manuél, amelyben Manuél házasságon kívüli szexuális kapcsolatait taglalja.⁶⁴ Az Erós, mint király először a regényben jelent meg, majd később vált Manuél császár retorikai motívumává. Mindenesetre ennek a toposznak az irodalmi megjelenése a bizánci uralkodó kultuszához köthető.⁶⁵

Jól látható, hogy a frank és a bizánci regények között számos párhuzam figyelhető meg, ugyanakkor előbbiben a szerelem valódi művészete egy romantikus történetbe ágyazódik, míg a bizánci regények esetében a kalandok válnak dominánssá. Capellanus pedig rálicitál kortársaira, saját –az írás pillanatában már befejezettként említett – munkájára való többszöri hivatkozással⁶⁶ kevésbé tűnik szerénynek.

Érdekes azonban a *De amore* harmadik könyvét megvizsgálni, amelyben a szerző megcáfolja az első két könyvben mondottakat. Számos tanulmány született a legutolsó könyvről, amelyben egyesek ovidiusi hatást sejtene, míg mások Capellanus hivatásával magyarázzák a szerelmet elítélő, nőgyűlölő utolsó rész hangvételét. A tanulmányomban szereplő művek esetében igyekeztem rávilágítani, hogy

⁶² Eumathios Makrembolites, *Hysmine and Hysminias=Four Byzantine Novels*, trans. Elizabeth JEFFREYS, Liverpool University Press, 2012, 210–218.

⁶³ MAGDALINO, *Eros the King ... i. m.*, 201–202.

⁶⁴ *Uo.*

⁶⁵ *Uo.*

⁶⁶ EGEDI-KOVÁCS, *Le livre...*, *i. m.*, 97–98.

az úgynevezett megrendelői körök hatása, elvárásai milyen módon jelennek meg, és formálnak át bizonyos motívumokat. A *De amore* befejező részének megírása előtt véleményem szerint patrónusváltás történhetett, amely magyarázná a káplán korábbiakkal ellentétes gondolatmenetét. A mű keletkezésének időpontja a fent tárgyalt érvelések értelmében a könyvben kijelölt dátum időpontjához köthető: 1174 körülre. Alfred Karnein a mű keletkezésének idejét az 1180-as évekre teszi, amely időszakban kéziratok őrzik Andreas nevét, ugyanakkor mint II. Fülöp Ágost udvarában szolgáló káplánét.⁶⁷ Véleményem szerint a különböző kéziratokban szereplő név egyazon személyt jelöli. Capellanus karrierjének kezdetén még Mária udvarában szolgálhatott, de az 1186-os év után neve többet nem fordul elő tanúként a Champagne-i udvarban. John F. Benton egy 1185-ös okiratban szintén megtalálja a káplán nevét, méghozzá egy másik, Pierre nevű káplán nevével együtt, akivel úgy tűnik, megoszthatta ezt tisztségét. Ugyanezen okiratban szerepel Mária féltestvérének, Capet Margitnak és III. Bélának a következő évben történő házassága.⁶⁸ Noha pontosan nem tudjuk, hogy a traktátus mikor lett befejezve, de valószínűsíthető, hogy az 1186-os év után, amikor a káplánnál patrónusváltás következett be: II. Fülöp Ágost udvarában folytatta munkáját, immár karrierjének kiteljesedésekor. Az 1190–1191-es okiratokon már, mint Andreas Cambellanus szerepel, ami jól mutatja rangbeli előrelépését.⁶⁹ Talán ez a váltás, és a vélelmezhetően kevésbé megengedő közeg miatt kényszerült a szerző visszavonni korábbi vélekedéseit, és „ifjúkori bűnét” enyhítendő írta meg a *De amore*

⁶⁷ Alfred KARNEIN, „De Amore” in *volksprachlicher Literatur: Untersuchungen zur Andreas-Capellanus-Rezeption in Mittelalter und Renaissance*, Heidelberg, C. Winter, 1985.

⁶⁸ John F. BENTON, *The Evidence for Andreas Capellanus Re-Examined again*, *Studies in Philology*, 1962/59, 474.

⁶⁹ Don A. MONSON, *Andreas Capellanus and the Problem of Irony*, *Speculum*, 1988/63, 547.

harmadik, a korábbi két könyvben leírtakat teljes mértékben cáfoló fejezetét.

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a megrendelői kör valószínűleg nagy mértékben befolyásolta a művek tartalmát. Bizáncban és nyugaton is nagyjából egy időben jelenik meg illetve születik újjá a regényműfaj, köszönhetően Aquitániai Eleonóra és lánya Champagne-i Mária, bizánci részről pedig a Komnénos-dinasztia (Manuél Komnénos és Eiréné Sebastokratorissa) áldásos patrónusi tevékenységének. Eleonórának a második keresztes hadjáratban való részvétele ugyanakkor lehetőséget teremthetett arra, hogy a két irodalmi udvar találkozhasson.

Erős ábrázolásában tetten érhető a két terület/kultúra közötti különbség, de megfigyelhető az antik irodalomban megtalálható Ámor ábrázolástól való eltérés is, leginkább a bizánci udvar szerzőinél. Ámor alakja és funkciója is eltér, a fiatal szárnyas istenből egy tekintéllyel bíró uralkodó válik, aki nemcsak szerelmet ad, hanem elvesz és még büntet is. A Manuél Komnénoszhoz címzett versekben, gyakori eljárás, hogy Eróst magával a császárral azonosítják. Ez a megfeleltetés nemcsak magára az uralkodóra érthető, hiszen Prodromos Sebastokratorissa Eirénéhez címzett verseiben a patrónát szintén Erős leszármazottjai közé sorolja. Ámor kiemelkedő szerepe a traktátusban is testet ölt, és mivel az későbbre datálható, véleményem szerint Erős basileus motívuma tekintetében inkább a Bizánc felől érkező hatásról beszélhetünk, hiszen Manuél császár kultuszával alakult ki és ezután jelent csak meg frank irodalmi területeken is: a forrásnál egyedül ülő szerelem királynéja pedig úgy tűnik, esetlegesen szintén bizánci mintára (Eirénét hasonlítják Eróshoz) megfeleltethető Champagne grófnőjével, aki férje halálát követően egyedül igazgatta a tartományt.

Andreas Capellanus traktátusában az általam feltételezett patrónusváltás ugyanakkor egy új megközelítési módot tesz lehetővé. A középkori szerzők megrendelésre írtak, és az igények minden esetben mások voltak. II. Fülöp sikertelen házasságai beleillenek a *De amore* harmadik könyvének szemléletébe, mint ahogyan az első kettő Marie de Champagne grófnő irodalmi tevékenységébe.

Szövegkiadások

- Eumathios MAKREMBOLITES, *Hysmine and Hysminias=Four Byzantine Novels*, trans. Elizabeth JEFFREYS, Liverpool University Press, 2012.
 Andreas CAPELLANUS, *A szerelemről*, ford. RAJNAVÖLGYI Géza, Bp., Balassi Kiadó, 2012.
 Achilleus TATIOS, *Leukippé és Kleitophón története*, ford. SZEPESSY Tibor, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2014.

Bibliográfia

- A bizánci irodalom kistükre, vál. Dimitriosz HADZISZ, Bp., Európa Könyvkiadó, 1974.
 Alfred KARNEIN, „De Amore” in *volkssprachlicher Literatur: Untersuchungen zur Andreas-Capellanus-Rezeption in Mittelalter und Renaissance*, Heidelberg, C. Winter, 1985.
 BORBÉLY Gábor, *Természetfilozófia, teológia, szexualitás, Andreas Capellanus De amoréja az 1277-es elítélő határozatban=Túl az iskolafilozófián. A 21. század bölcséleti élménye*, szerk. NYÍRI Kristóf, PALLÓ Gábor, Bp., Áron, 2005.
 Carolina CUPANE, *Ἔρως-Βασιλεύς: la figure di Eros nel romanzo bizantino d’amore*, *Atti del Accademia di Arti di Palermo*, 1974/4, 245–281.
 Don A. MONSON, *Andreas Capellanus and the Problem of Irony*, *Speculum*, 1988/63, 539–572.
 EGEDI-KOVÁCS Emese, *Béla-Alexiosz emléke a 12. századi francia irodalomban=Francia-magyar kapcsolatok a középkorban*, szerk. GYÖRKÖS Attila, Kiss Gergely, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.
 EGEDI-KOVÁCS Emese, *La «morte vivante» dans le récit français et occitan du Moyen Âge*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2012.

- EGEDI-KOVÁCS Emese, « Le livre dans le livre » et « le livre d'amour »: le De amore d'André le Chapelain et le roman byzantin de Makrembolitès=Byzance et l'Occident: Rencontre de l'Est et de l'Ouest, éd. EGEDI-KOVÁCS Emese, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2013.
- Elizabeth JEFFREYS / Michael JEFFREYS, Who was Eirene the Sebastokratorissa?, Byzantion, 1994/64, 455–486.
- Elizabeth JEFFREYS, The Comnenian background to the „Romans d'antiquité”, Byzantion, 1980/50, 455–486.
- Elizabeth JEFFREYS, The sebastokratorissa Irene as Patron=Female Founders in Byzantium and Beyond, ed. Lioba THEIS, Margaret MULLETT, Michael GRÜN-BART, Galina FINGAROVA, Matthew SAVAGE, Wien, Böhlau, 2014.
- Florence MEUNIER, Le roman byzantin du XIIe siècle. À la découverte d'un nouveau monde?, Honoré Champion, Paris, 2007.
- Georges DUBY, Women of the twelfth century, Cambridge, Polity Press, 1997.
- Herbert HUNGER, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, München, 1978, II.
- Jean MARKALE, La vie, la légende, l'influence d'Aliénor comtesse de Poitou, duchesse D'Aquitaine Reine de France, puis d'Angleterre Dame des Toru-badours et des bardes bretons, Paris, Payot, 1983.
- Jessica Amanda SALMONSON, The Encyclopedia of Amazons: Women Warriors from Antiquity to the Modern Era, New York, Paragon House, 1991.
- John F. BENTON, The Evidence for Andreas Capellanus Re-Examined again, Studies in Philology, 1962/59, 471–478.
- K. VARZOS, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Thessaloniki, 1984, I – II.
- Paul MAGDALINO, Eros the King and the King of „Amours:” Some Observations on „Hysmine and Hysminias”, Dumbarton Oaks Papers, 1992/46, 197–204.
- Roderick BEATON, The Medieval Greek Romance, London – New York, 1996².
- Synodes D. PAPADIMITRIOU, *Ὁ Προδρόμος τοῦ Μαρκεριανοῦ κώδικος* XI. 22, Vizantiskij Vremennik, 10, 1903.

GÓCZON Tamás

Julius Caesar galliai pusztítása és megítélése a Kr. e. 55. évi hadjárat tükrében

Bevezető

A Római Birodalom vitathatatlanul a történelem legsikeresebb világbirodalmainak egyike, ha a sikeresség alatt a birodalom kiterjedését, fennállásának hosszát, jövőbe mutató hatását értjük. Az eredményességnek számos oka lehetett, ezek között biztosan szerepel a politikai karrierre és népszerűségre vágyó hadvezérek becsvágya is. Julius Caesar is ilyen hadvezér volt, aki kiváló tulajdonságaival esélyesként indulhatott a Római Birodalom vezetésének elnyeréséért. Ő vitte véghez a birodalom egyik legnagyobb területi nyereségét hozó hódítását, Gallia birodalomhoz csatolását. A hatalmas elfoglalt régió kivételes volt: a hódítás után a birodalom területének 30%-át tették ki a frissen meghódított galliai földek. Ezt Florus is alátámasztja, hiszen az Európában még hátralévő területek meghódítójának nevezi Caesart. Ez óriási áldozatokkal járt minden

tekintetben, kiváltképpen akkor, ha az ókori viszonyokat vesszük alapul. A tanulmányom elsődleges célja, hogy minél pontosabban meghatározzam ezt az áldozatot, a gall háborúban elpusztult emberek számát. Ennek lehetséges módszereit egy konkrét példán, a Kr. e. 55-ös, germánok elleni hadjárat kapcsán mutatom be. Emellett a pusztítás más formáit is megpróbálom körvonalazni, mint például az anyagi veszteségeket, vagy a rabszolgának elhurcolt népességet. A Caesarral foglalkozó szakirodalom nagy része a gall háborúk tárgyalásánál mintha kerülné az áldozatok számára vonatkozó következtetések levonását, ritkán találkozhatunk az emberveszteségekre koncentráló fejezetekkel: legtöbbször beérik Caesar adatainak idézésével, fenntartva a bizonytalanság és túlzás lehetőségét. Ez nem is meglepő, hiszen lehetetlen a pontos számok meghatározása. Holmes 1911-es gall háborúkról szóló művében elemzi részletesebben az elesettek számát néhány hadjárat kapcsán, és von le megalapozott következtetéseket. Sajnos kevés ilyen példa van, de ha találunk is ilyen becslést a halottakra nézve, a hadjárat összes áldozatának meghatározása elmarad. Ezt a hiányt próbálom meg pótolni, ha nem is a pontos számadatok meghatározásával, hanem a vonatkozó források ismertetésével, összegzésével, összehasonlításával, és ezek alapján a legvalószínűbbnek tartott mérsékelt adatok megjelölésével. Így a témához kapcsolódó források sajátosságairól, használhatóságáról is említést teszek.

A 19. századi — és a korábbi — történetírás általában megelégedett annyival, hogy Caesar számadatait egyszerűen túlzónak bélyegezte. Mások egyszerűen elfogadták ezeket és ritkán illették kritikával a caesari adatokat. A kérdést mindig félresöpörték azzal, hogy szükségszerű volt a pusztítás. Véleményem szerint időszerű, hogy ezt a kérdést újra felvessük és gondolkodjunk rajta, hiszen a hadjárat sorsdöntőnek bizonyult az európai történelem szempontjából. Caesar hadjárata törést jelentett a galliai kelta kultúra történetében, megindult a romanizáció. Ennek felméréséhez, a pusztítás és a romanizáció

összefüggésének kutatásához fontos ismernünk a számadatokat, hiszen egy-egy törzs teljes kiirtása vagy megkímélése befolyásolta az újonnan meghódított terület képét, történelmét. Caesar megítélésénél, indítékainak, taktikájának felmérésénél, a római normák, gondolkodásmód kutatásánál, a konkrét esetek elemzésénél sem hagyhatjuk figyelmen kívül a számadatokat, ezek ugyanis sok esetben kérdések megválaszolására adhatnak lehetőséget és további következtetéseket vonhatunk le belőlük. Például az ellenfél teljes elpusztítása bosszúra utalhat, de ha nem végeztek mindenkivel, akkor csupán a meghódolás elérése, esetleg rabszolgák szerzése lehetett a cél. A galliai népesség kiszámításához is nélkülözhetetlenek a kommentárokból található adatok, tehát ilyen téren is fontos lehet az elemzés. A vizsgált kérdés összefügg általánosságban Caesar hitelességének nagyobb kérdésével is. A felszínen rendkívül objektívnek tűnő mű ugyanis egyértelműen a szerző aktuális politikai céljait szolgálta. Ezt a kérdést eddig általában a háború jogossága (ki támadott, ki védekezett) szempontjából vizsgálták, én az áldozatok száma felől közelítettem meg. Ritkán van mód az ókorból számszerű adatok elemzésére, így ebből a szempontból is értékes eredményeket hozhat a vizsgálat.

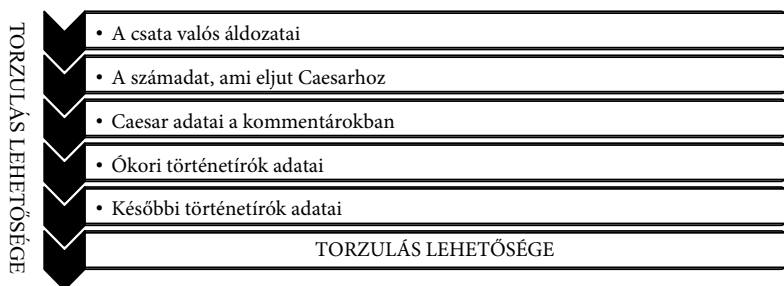
A hódítással járó pusztítás mellett megvizsgálom Caesar megítélésének alakulását a gall háborúk során, elhelyezkedését a korabeli normarendszeren belül, így az ókori gondolkodásmódról is szót ejtek. Lehet-e Caesart az ókorban idegen fogalmakkal tudatos népirtónak és „háborús bűnösnek” nevezni? Az ellenfelek hangja felerősödött Caesar sikereit, százezres áldozatokat „produkáló” hadjáratait látva. A hatalmas területi nyereség és politikai siker is kivételes volt, ahogyan a korabeli reakciók is jelzik. Egyesek felelősségre vonással fenyegették, Cato elítélte a gall törzsek megsértését, valamint egy mondata szerint Caesart ki kellett volna adni a barbároknak, hiszen vérbűnt követett el. Vajon jogosak lehettek a korban ezek a vádak? Mindehhez fel kell mérni Caesar indítékait és hatalmi technikáit: milyen megfontolásból ölt meg, vagy éppen kímélt meg embereket, illetve

nép csoportokat? Az egyes akciók és áldozatok mennyiben kapcsolhatók csupán Caesar személyes ambíciójához, illetve mennyiben voltak valóban racionális katonai lépések? Ezekre a kérdésekre, és elsősorban a pusztítás mértékére próbálok választ adni tanulmányomban.

Források és szakirodalom

Caesar céljai

Az ókortól kezdve számos korszak történelme magában hordozza azt az alapvető problémát, hogy források hiányában nehéz pontos számszerű adatokhoz jutni. Az emberveszteségek meghatározásánál is ez a probléma: sokszor már az események után sem volt biztos az áldozatok pontos száma, hiszen a gallok nem voltak olyan szervezetek, mint a rómaiak, akik számontartották a veszteségeket. Viszonylag sok antik forrás van, amit felhasználhatunk, de ezek jó része már az események után keletkezett. A rögzítésre került információ pedig így többszörösen is magában hordozza a torzítás lehetőségét (lásd 1. melléklet).

1. melléklet: A források problematikája

A mai korban csupán a többszörösen módosulhatott adatokra támaszkodhatunk. A másik probléma, hogy az írott források teljesen egyoldalúak, gall szemszögből nincsenek a rómaihoz mérhető írott emlékek, így a római források alapján kellene hiteles képet festeni. Így talán a régészeti eredmények és az új technikák hozhatnak újdonságot a gall háborúkat illetően.

Régészeti eredmények

Ahol az írott források részrehajlók, vagy hiányosak a háborúkkal kapcsolatban, ott a régészet sok kétséget, előítéletet és félreértést eloszlathat, így hasznos a hadtörténet-kutatás szempontjából is.¹ Különös jelentősége van a régészetnek olyan kérdésekben, ahol nem áll rendelkezésre írott forrás, így a gall nézőpont szerepét is betölthetnék a régészeti eredmények. Ugyanakkor számos csata, római tábor, ostrom helye a mai napig sincs azonosítva. Korábban nem volt a kutatások középpontjában, de mára ez jelentősen megváltozott az új régészeti adatok és technikák következtében. Jelenleg is fejlődik és bővül a csatateretek, mészárlások régészeti kutatása.² Több módszer is van meghatározásukra. Először a mészárlással járó maradványokat kell vizsgálni, ugyanakkor nehéz megállapítani csupán tárgyakból, maradványokból, hogy milyen okból ölték meg az embereket.³ A második, jóval hatásosabb módszer a falvak és környezetük vizsgálata, hiszen a pusztításnak nyoma kell, hogy legyen a népsűrűség változásában, a népességszám hirtelen csökkenésében. Természetesen ez még nem bizonyíték egy mészárlásra, hiszen a lakosok akár el is vándorolhattak, de egy dokumentált pusztításnál

¹ Simon JAMES, *The Archaeology of War* = The Oxford Handbook of Warfare in the Classical World, edd. Brian CAMPBELL, Lawrence A. TRITLE, New York, Oxford University Press, 2013, 91–127, [e-book], 4.

² Nico ROYMANS, Manuel FERNÁNDEZ-GÖTZ, *Caesar in Gaul: New Perspectives on the Archeology of Mass Violence* = Theoretical Roman Archeology Conference, edd. Alex SMITH et alii, Oxford, Oxbow Books, 2015, 70–80, 71.

³ ROYMANS, FERNÁNDEZ-GÖTZ, *i. m.*, 72.

beazonosíthatók a régészeti lelőhelyek a forrásokban leírtakkal.⁴ A harmadik módszer pedig az új lakosság különböző régészeti kultúrájának beazonosításán alapul, így utalhat az előző népesség eltűnésére.⁵ Általánosságban igaz, hogy a régészet egy új dimenziót nyithat meg az írott forrásokhoz képest a háborúk kutatásában, de sajnos úgy tűnik, hogy a mészárlások számszerűsítésénél ez nem feltétlenül állja meg a helyét. Az ókori ütközetek nem hagytak olyan marandó nyomokat, mint a modern kori hadműveletek, a csatatéren maradt értékek jó részét begyűjtötték, így sokszor csak nyílhegyek maradtak a helyszínen.⁶ Az elesett katonákkal is ez a probléma: a római történelem során megölt több millió ember után egyetlen egy csatatéri tömegsírt sem azonosítottak, hiszen a halottakat a győztesek elégették vagy nem túl mély sírokba temették, a vesztes halottjai pedig temetetlenül maradtak, ami a holttestek teljes lebomlásához vezetett.⁷ Olykor a magasabb rangú, de akár a közönséges katonák maradványainak elszállítására is sor kerülhetett.⁸ Tovább nehezíti a csataterék beazonosítását, hogy a halottakról való megemlékezés és a temetés helye általában elkülönült, távol volt egymástól.⁹ Az évről évre vezetett hadjáratok esetén, így a 8 éven át tartó gall háborúnál is nehézséget jelent, hogy a kormeghatározás legfeljebb évtizedes pontosságú lehet, ami katonai viszonylatban elég hosszú idő.¹⁰ A régészet sem szolgálhat pontos számadatokkal, inkább egy esemény megtörténtét, hozzávetőleges idejét, és maximum a pusztítás nagyságrendjét lehet a segítségével bizonyítani.

⁴ ROYMANS, FERNÁNDEZ-GÖTZ, *i. m.*, 73.

⁵ ROYMANS, FERNÁNDEZ-GÖTZ, *i. m.*, 73.

⁶ JAMES, *i. m.*, 9.

⁷ JAMES, *i. m.*, 10.

⁸ DANIEL PERETZ, *Military Burial and the Identification of the Roman Fallen Soldiers*, *Klio*, 2005/1, 123–138, 127–129.

⁹ PERETZ, *i. m.*, 129.

¹⁰ JAMES, *i. m.*, 12.

Commentarii de bello Gallico

Az első, és egyben legfontosabb, legrészletesebb írott forrás Caesar saját műve, a *Commentarii de bello Gallico*. Ebben körülbelül hatvanszor becsülte meg az ellenséges erők létszámát, így a legfontosabb kiindulópontként tekinthetünk rá.¹¹ Minden évnek egy könyvet szentelt, így Kr. e. 58-tól mutatja be az eseményeket Kr. e. 52-ig, hét könyvben. Ezt egészítette ki Aulus Hirtius egy nyolcadikkal, amely magában foglalja az 51-es és 50-es éveket is. A legnagyobb probléma az elemzés során, hogy nem áll rendelkezésünkre Caesartól független forrás. A valós személyiségét aligha ismerhetjük meg, csupán azt, hogy Caesar milyen szeretett volna lenni, és azt, hogy milyennek állította be magát a művében. Ezen kívül célja a háborús ürügyek teremtése, az önigazolás is, így például olyan hatalmas különbséget hangsúlyoz a rómaiak és barbárok között, hogy az összecsapás és háború elkerülhetetlennek tűnjön.¹²

Felmerülhet az a kérdés is, hogy egyáltalán mennyiben álltak Caesar rendelkezésére hiteles számadatok (lásd 1. melléklet)? Az információszerzésnek számos módja volt: a kereskedők, elfogott iratok, térképek, helyi lakosok, túsók, hadifoglyok, átálló katonák, árulók, felderítők (*exploratores*), kémek (*speculatores*), diplomaták is mind információval szolgálhattak.¹³ Ezeket az adatokat biztosan kritikával kezelte Caesar is.¹⁴ A legtöbb döntését, hadmozdulatát felderítés előzte meg,¹⁵ ez a számadatokkal kapcsolatban is így lehetett. Valószínűleg pontosak lehettek ezek a felderítők, hiszen Caesar többször a saját tapasztalatainál is jobban bízott ezekben az információkban.

¹¹ HENIGE, *i. m.*, 216.

¹² Robert D. BROWN, *Two Caesarian Battle-Descriptions: A Study in Contrast*, CJ, 1999/4, 329–357.; 333.

¹³ A Caesar korabeli hírszerzéshez lásd: KÁKÓCZKI Balázs, *Hírszerzés Julius Caesar hadseregében*, Jász-kunság, 51(2008), 3–4. sz. 87–110.

¹⁴ KÁKÓCZKI, *Hírszerzés...*, *i. m.*, 98.

¹⁵ KÁKÓCZKI, *Hírszerzés...*, *i. m.*, 101.

Egy ilyen kiterjedt információszerző hálózaton keresztül értesüléseket szerezhetett a számadatokat illetően is, erre utal például a remusok tudósítása Kr. e. 58-ban. Ezek a megszerzett információk azonban elérhették a kommentárokból leírt számoktól, így a torzítások ellenére az eredeti adatok viszonylagos pontosságát sem lehet ki-zárni,¹⁶ hiszen alapvető volt a hadjáratok sikerében a számadatok ismerete is. Ezen információk fontosságát Caesar is megerősíti néhány helyen, például a 6.000 helvét menekülésére felfigyeltek, míg a helvétek abban reménykedtek, hogy egy ekkora egység eltűnése fel sem fog tűnni a rómaiaknak.¹⁷ Azonban feltűnt, tehát legalább ekkora nagyságrendben pontos adatokkal rendelkezhetett Caesar is. A polgárháború során konkrétan meg is említi, hogy nem csak a saját, hanem az ellenfél halottait is számba vették.¹⁸ A kérdéshez Valerius Maximus említése is érdekes lehet egy törvénnyel kapcsolatban, ami előírta, hogy a hazatérő hadvezér esküvel erősítse meg, hogy a hazaküldött jelentésekben az igazat közölte a római, illetve az ellenséges áldozatokat illetően. Ez is jelzi, hogy valamilyen adattal rendelkezniük kellett a hadvezéreknek a halottakkal kapcsolatban, ha törvényt hoztak ezek hamisítása ellen.¹⁹ A számadatok jelentőséggel bírtak, hiszen egy történetírónál felmerült a visszaélés lehetősége, tehát presztízskérdés volt, a felnagyításuk is jellemző lehetett. Így az utókor számára fennmaradt számadatoktól függetlenül,

¹⁶ Karoline RESCH, *Omnibus centurionibus occisis – Überlegungen zu relativen Verlustzahlen bei Caesar*, *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 2010/1, 122–127, 122.

¹⁷ JULIUS CAESAR: *A gall háborúról*, Bp., Európa, 1964., ford., SZEPESSY Tibor (a továbbiakban: BG); I.27.

¹⁸ *Iulius Caesar: A polgárháborúról*. In: Iulius Caesar feljegyzései a gall háborúról, a polgárháborúról. Bp. 1974., ford. Szepessy Tibor. III. 53.

¹⁹ Mary BEARD: *The Roman triumph*, London, Harvard University Press, 2007, 210. – Igaz, ezt a törvényt egyetlen másik antik forrás sem említi meg, csak Valerius Maximus. Ennek ellenére ugyanúgy értékes az említés, hiszen a történetíró a saját korának viszonyaiból indul ki és ezzel is a korabeli szokásokra utal, még ha konkrétan nem is létezett ez a törvény.

valószínűleg legalább becslésekkel rendelkezhetett Caesar is. Ugyanakkor a torzítások ellenére szándékosan nem változtatta meg az események leírását, minden jel arra mutat, hogy a leírások magja valószínűleg hiteles, ezt a régészet is igazolta néhány helyen, például az alesiai esetről.²⁰ Pár kivétel akad: a topográfia (ez nem feltétlenül pontos a műben, inkább a leírás hitelességét próbálja alátámasztani többek között²¹), valamint a számadatok. Sajnos nem maradt fenn több munka a kommentár műfajból, így referencia hiányában a műfajtól való eltérést sem tudjuk ellenőrizni.²² A tartalmát tehát kritikusan kell szemlélünk, hiszen Caesar fő célja saját eredményeinek propagálása, befolyásának és megítélésének javítása volt. Caesar a populareshez tartozott, így számos elemet találhatunk, ami a plebsnek szólhatott. Többször említ például alacsony származású centuriókat, az Ariovistus germánjaitól való félelem is a tisztek soraiból indult ki és terjedt át a közkatonák szintjére,²³ sőt egyes tisztek az életüket féltették, a dezertálást fontolgatták, hiszen a szenátus nem hagyta jóvá a támadást.²⁴ Valószínűleg nem csak a római néphez, hanem a provinciabeliekhez is szólhatott művével, hiszen az ő támogatásuk is döntő lehetett sikereiben.²⁵ Mindezek ellenére a leírtak összességében nem számíthattak nagyon kirívónak, hiszen a kor szenátora informált volt a galliai eseményeket illetően, és feltűnt volna a közvéleménynek egy esetleges nyilvánvaló hazugság.²⁶ A számadatokkal kapcsolatban

²⁰ *A Companion to Julius Caesar*, ed. Miriam GRIFFIN, Wiley-Blackwell, 2009, 165.

²¹ GRIFFIN, *i. m.*, 169.

²² Adrian GOLDSWORTHY, *Caesar: Life of a Colossus*, New Haven – London, Yale University Press, 2006, 186.

²³ BG I. 39–I. 40.

²⁴ CASSIUS DIO: *Roman History*, transl. Herbert B. FOSTER, 1905-06, (Vols 3-4). (a továbbiakban: Dio); XXXVIII. 35.2.

²⁵ Arthur D. KAHN, *The Education of Julius Caesar: A Biography, a Reconstruction*, New York, Schocken Books, 1986, 236.

²⁶ Michael M. SAGE, *Roman Conquests: Gaul*, Barnsley, Pen & Sword Books, 2011, [e-book], 256.; Josiah OSGOOD, *The Pen and the Sword. Writing and Conquest in*

azonban más a helyzet, ott nyilvánvalóan túlzott Caesar.²⁷ Ezeket érdemes kritikával kezelnünk, ahogy azt a lentebbi példák (Plinius, Pollio) is jelzik. Mégis Caesar a „leghitelesebb” a túlzó források között is, hiszen részt vett az eseményekben, így általában az ő leírásából lehet a legjobban a valóságra következtetni.

Egyéb források

A gall hadjáratot sok forrás említi, ugyanakkor ezek jó része az események megtörténte után keletkezett, így a kommentárokat biztosan ismerték a szerzők és valamilyen formában hatott rájuk. Ez Plutarchosnál konkrétan felfedezhető, hiszen idéz a kommentárokból,²⁸ de Appianos, Florus, Orosius, Eutropius és Cassius Dio is Caesarra támaszkodott, így ezeket a forrásokat nem igazán használhatjuk fel a kommentárok korrigálására.²⁹ Az eltérések legtöbb esetben csupán a szerzők kétségeit jelzik különböző mértékben Caesar számadatait illetően,³⁰ ritkán támaszkodnak egyéb forrásokra. A történetírók közül az eseményekhez időben talán Livius állt legközelebb, sajnos Caesar hadjáratáról csak az elveszett könyveinek tartalmi összefoglalóiból tudunk, így ez a forrás nem nyújt

Caesar's Gaul, CLAnt, 2009/2, 328–358, 347. – Például Cicero említ egy levelet, amit a Caesarnál legatusként szolgáló testvérétől, Quintustól kapott a britanniai eseményekkel kapcsolatban. Folyamatos volt az információáramlás a sereg és Róma között, de a leveleket sokan elolvashatták út közben. Pont emiatt Cicero figyelmezteti Quintust, hogy van olyan dolog, amiről inkább előnyösebb, ha nem tud, minthogy bármilyen kockázat árán megtudja más is. – A levelet lásd: M. TULLIUS CICERO: *Epistulae ad Quintum fratrem, Epistulae ad M. Brutum*, szerk. D. R. Shackleton BAILEY, Stuttgart, 1988, (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Q. fr. 3.6.2.

²⁷ HOLMES, *i. m.*, 255.

²⁸ PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok*, I, Magyar Helikon, 1978. ford. MÁTHÉ Elek (a továbbiakban: Plut.); Plut. *Caes.* 22.

²⁹ HOLMES, *i. m.*, 217.

³⁰ HENIGE, *i. m.*, 218.

sok újat.³¹ Velleius Paterculus műve csupán tömören foglalja össze a római történelem egy részét, így Galliáról nem esik sok szó, de az áldozatokról fontos adatot közöl. Suetonius meglepően keveset ír a gall háborúról, nem is mindig pontosan.³² Az áldozatok számáról sajnos nem említ konkrétumokat, pedig ezek értékesek lehetnének, hiszen a művében felmerül a kritika Caesarral szemben, Asinius Pollio említésén keresztül. Appianos leír érdekes adatokat, de ezek már jóval az események után keletkeztek. Strabón fő célja egy, az ismert világot összefoglaló földrajzi mű megírása volt, de Gallia leírásánál elszór adatokat Caesar hadjáratáról is.³³ Plutarchos ír talán a legrészletesebben Caesar után a galliai eseményekről, így műve számos alapvető információt tartalmaz. Igaz, ő sem volt Caesar kortársa, sőt történetírónak sem tekinthető. Cassius Dio nagyon részletesen tárgyalja a háborút, ennek ellenére nem oszt meg konkrét számadatokat, csupán általánosságokat fogalmaz meg, mint hogy „sokat megölt közülük.”³⁴ Természetesen több másik szerző munkáját is felhasználhatjuk, akik említik Caesart vagy hadjáratát, például Plinius, Cicero vagy Sallustius műveit. Cicero levelei különösen hasznosak lehetnek, hiszen egy másik nézőpontból mutatnak rá az eseményekre, Galliából kapott információk alapján, ugyanakkor ez kis részt képez Caesar információmennyiségéhez képest.³⁵

³¹ LIVIUS: *A római nép története a város alapításától*, IV, Bp., Európa, 1982 (Bibliotheca Classica), CIV–CVIII. ford. MURAKÖZY Gyula.

³² GAIUS SUETONIUS TRANQUILLUS: *Julius Caesar* = Gaius Suetonius Tranquillus: *A caesarok élete*, Magyar Helikon, 1975. ford. Kis Ferencné (a továbbiakban: *Suet. Caes.*); *Suet. Caes.* 25.; Monroe E. DEUTSCH, *Suetonius and Caesar's German Campaigns*, TAPhA, 47(1916), 23–33, 24. – Amikor a germán hadjáratnál győztes csatára utal a Rajnán túl, pontatlanságot írt, hiszen Caesar csupán elpusztította a környéket, és nem tudott döntő győzelmet aratni.

³³ STRABÓN: *Geógraphika*, Bp., Gondolat, 1997. ford. Dr. FÖLDY József (a továbbiakban: Strabón); IV.

³⁴ Dio XL. 31.

³⁵ *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, ed. Luca GRILLO, Cambridge University Press, 2017, 478.

A későbbi történeti munkák sem nyújtanak sok új információt Caesar kommentárjaihoz képest. Orosius 4. századi szerző a művében le is írja, hogy csupán Suetonius művét kivonatolja.³⁶ Eutropius több, mint ezer évet összefoglaló munkája már a műfajából adódóan is csak nagyvonalakban említi az eseményeket, elég nagy időbeli távolságból. Florus kifejezetten Róma háborúiról írt történeti munkát, így a galliai hadjáratoknak is szentel egy fejezetet, de konkrét számadatokra csak elvétve utal. Ez a mű is bizonyosan Caesar halála után íródott, valószínűleg 147 tájkán.³⁷

Ellenőrzési lehetőséget jelenthetne Asinius Pollio *Historiae* című munkája, ha fennmaradt volna. A korszakra – igaz a polgárháborúra – vonatkozó legfontosabb forrás lehetett Appianosnál, Cassius Diónál, Plutarchosnál és Suetoniusnál is, hiszen Pollio ezen későbbi szerzők tanúsága szerint személyesen is megtapasztalta az eseményeket, amelyeket leírt.³⁸ Segítség lehet az értékelésnél, hogy már a kortársak között is megjelent a hadvezér kritikája: Asinius Pollio szerint Caesar mérlegelés nélkül elfogadta a hallott beszámolókat, akár pontatlanságokat is leírt, sőt még át akarta írni és ki is akarta javítani a kommentárjait.³⁹ Sajnos konkrétumokat nem említ, de ez is jelzi, hogy nem lehetett általános Caesar adatainak teljes átvétele, sőt kritikai hangok is fennmaradtak, aminek valóságalapja is lehet, de erről már csak Suetonius közlésén keresztül tudunk. Valószínűleg a személyes neheztelés is nagy szerepet játszhatott a kemény ítéletben,⁴⁰

³⁶ OROSIUS: *Seven Books of History Against Pagans*, Liverpool, 2010., ford. A. T. FEAR (Translated texts for historians, 54). – a továbbiakban: Orosius; VI. 7.

³⁷ A szerző pontos személye és a datálás is vitatott, lásd HAVAS László, *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

³⁸ Llewelyn MORGAN, *The Autopsy of C. Asinius Pollio*, JRS, 90 (2000), 51–69., 51.

³⁹ Suet. *Caes.* 56.

⁴⁰ CSERÉP József, *C. Julius Caesar commentariusainak folytatásai és Asinius Pollio*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1906 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 19. 8), 5.

de az előbb említett, Polliót felhasználó írók nem igazán vettek át tőle kritikus hangokat, talán Cassius Diót kivéve. Plinius esetében is megjelenik egy Caesarral szembeni kritikus vélemény, hiszen az emberiség elleni büntettel vádolja meg (*coactam humani generis iniuriam*),⁴¹ ami összecseng Cato vádjaival is. Plutarchos Cato vádjainak megemlézésekor hivatkozik Tanusius Geminusra,⁴² akinek a műve mára szintén elveszett, ami Caesar-ellenessége miatt szintén alapvető fontosságú lehetne.⁴³ A kritikai hangokat képviseli a kortárs Catullus is, verseiben nyíltan ostorozza többek között Caesart is. Mindezen bizonytalanságok ellenére kénytelenek vagyunk beérni Caesar adataival, hiszen vagy kritikusan alapként, kiindulópontként tekintünk az adataira, vagy teljesen elutasítjuk a hitelességét kétségbe vonva, de akkor nem tudunk meg semmit a gall háború áldozataival kapcsolatban. Ahogy sok forrásszegény⁴⁴ történeti kérdés esetében, úgy itt is más jellegű kontrollforrás hiányában el sem kezdhethetnénk a vizsgálatot a kommentárok nélkül.⁴⁵

Szakirodalom

Julius Caesarral kapcsolatban szinte áttekinthetetlen mennyiségű szakirodalom áll rendelkezésre. Ezekből csupán a legfontosabb

⁴¹ PLINIUS: *Historia Naturalis*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html – Letöltés ideje: 2019.04.12. (a továbbiakban: Plinius); VII. 25.

⁴² Plut. *Caes.* 22.

⁴³ J. P. V. D. BALSDON, *The Veracity of Caesar*, G&R, 1957/1, 19–28., 22.

⁴⁴ Természetesen az ókori Rómánál vannak jóval rosszabb forrásadottsággal bíró korszakok, a gall háború is viszonylag jól dokumentált, hiszen Caesar teljes műve fennmaradt. Itt a forrásszegénységet konkrétan a számadatokkal kapcsolatban értem, hiszen erre vonatkozóan nincsen Caesar és a rómaiak szemszögétől független, döntő jelentőségű forrásunk. Talán Cicero lehet példa a független forrásra, de ennek jelentősége kicsi a *Commentarii* információmennyiségéhez képest. – GRILLO, *i. m.*, 478.

⁴⁵ Ilyen források lehetnének például az új régészeti lelőhelyek, a Caesartól és a római történetírástól független írott források, például az esetleges gall írásos emlékek.

angol nyelvű műveket említem, amelyek alapul szolgálhatnak a kutatás során. Számos életrajz készült Caesarral kapcsolatban, egészen Mommsen⁴⁶ munkájától kezdve. Gelzer műve⁴⁷ máig alapvető, Meier⁴⁸ és Kahn⁴⁹ munkája is meghatározó. Goldsworthy⁵⁰ és Canfora⁵¹ munkája a legfrissebbek közé tartozik, ugyanakkor ezek az életrajzok nem terjednek ki a halálos áldozatok szűkebb témájának elemzésére, csupán az eseményeket foglalják össze, általában módosítás nélkül hivatkoznak Caesar számadataira. A történetírás Caesar számadataival kapcsolatos hozzáállásáról összefoglalást nyújt Henige tanulmánya. Ő főként a galliai népesség megbecsülésének szempontjából vizsgálta a számadatokat, de elemzése ehhez a kutatáshoz is segítséget nyújt.⁵² A friss művek közé tartozik a Companion sorozat két kötete Caesarral⁵³ és írásaival⁵⁴ kapcsolatban. A gall háború szempontjából az egyik legrészletesebb leírás Holmes 1911-es könyve,⁵⁵ amely a létszámadatok, a népesség kérdéskörében is részletesen állást foglal. Caesar kommentárjaival kapcsolatos kérdéseket elemez kritikusan Riggsby munkája,⁵⁶ de a számadatokról sajnos nincs külön fejtegetés. A régészeti eredmények felhasználása pedig Nico Roymans hollandiai kutatásának⁵⁷ példáján mutatható be.

⁴⁶ Theodor MOMMSEN, *A rómaiak története*, Bp., Franklin Társulat, 1877 (I – VIII.). ford. Toldy István

⁴⁷ Mattias GELZER, *Caesar: Politician and Statesman*, ford. Peter NEEDHAM, Oxford, Harward University Press, 1968.

⁴⁸ Christian MEIER, *Caesar: A Biography*, Basic Books, 1997. [e-book]

⁴⁹ KAHN, *i. m.*

⁵⁰ GOLDSWORTHY, Caesar, *i. m.*

⁵¹ CANFORA, *i. m.*

⁵² HENIGE, *i. m.*

⁵³ GRIFFIN, *i. m.*

⁵⁴ GRILLO, *i. m.*

⁵⁵ HOLMES, *i. m.*

⁵⁶ Andrew M. RIGGSBY, *Caesar in Gaul and Rome: War in words*, Austin, University of Texas Press, 2006.

⁵⁷ ROYMANS, FERNÁNDEZ-GÖTZ, *i. m.*

Caesar céljai

A hódítások, a csatateri sikerek mindig fontos eredményei voltak az igazán sikeres római politikusoknak. Természetesen akadtak kivételek, mint Cicero, de nem ez volt az általános, hiszen a szolgálat a politikában és a csatatéren nem vált el olyan élesen, mint ma. A hivatalviseléssel járó óriási költségeket egyrészt fedezni kellett, másrészt népszerűséget is el kellett érni. Ezekre kiválóan alkalmas volt egy győztes hadjárat, vagy egy provinciái helytartóság. Caesar céljai is hasonlóak voltak: egy provincia élére kerülni, amely fényes győzelmekkel és zsákmánnyal kecsegtet, és alkalmas a politikai pozíciójának a megerősítésére, hiszen a consuli hivatala végéhez közeledett. Sallustius részben jól összefoglalja céljait, miszerint hatalomra, hadseregére vágyott, egy új háborúra, ahol a tehetségét megcsillogtathatja.⁵⁸ Ennél nyilvánvalóan többről van szó, hiszen ha Caesar hatalmon – és életben – akart maradni, akkor elengedhetetlenné vált egy sikeres hadjárat helyzetének biztosítására. Mint látjuk, a hangsúly nem a helyszínen van, hanem egy háborún. Ugyanakkor a későbbi ellenfelei nem láthatták előre a sikerét, veszélyességét, a hivatalviselés szabályait betartva haladt előre a ranglétrán, mint más politikusok.⁵⁹ Eredetileg csak Gallia Cisalpinát és Illyricumot kapta meg provinciaként, de Gallia Transalpina vezetése is megüresedett a korábbi kormányzó halálával,⁶⁰ így Pompeius javaslatára ez is Caesar vezetése alá került.⁶¹ A legiók Kr. e. 58. évi elhelyezkedése is jól mutatja Caesar eredeti céljait: három legió állomásozott Aquileiában, míg Narbonensisben csupán egy.⁶² Végül a helvétek vándorlásával járó veszély miatt inkább

⁵⁸ C. SALLUSTIUS CRISPUS: *Catilina összeesküvése*. = C. Sallustius Crispus összes művei, Bp., Magyar Helikon, 1978, ford. KURCZ Ágnes, Sallustius Cat. 54.

⁵⁹ GRIFFIN, *i. m.*,

⁶⁰ GRIFFIN, *i. m.*,

⁶¹ SAGE, *i. m.*, 324.

⁶² T. P. WISEMAN, *Caesar, Pompey and Rome* = The Cambridge Ancient History: The

Galliára koncentrált, de egy támadás előtt alaposan tájékozódhatott a kereskedőktől, tudósoktól, korábbi helytartóktól.⁶³ Azonban nem érte be a helvétek legyőzésével. Ebben a pillanatban még elkerülhető lett volna a háború, de Caesarnak minden oka megvolt rá, hogy belekezdjen. Pompeiussal is fel kellett vennie a versenyt a hódítások terén. A gall vidék Illyricumhoz és Daciához hasonlóan számos sikert és zsákmányt tartogatott számára. A római provinciákra leselkedő veszélyekre hivatkozott kezdetben, ami valós veszély volt, de későbbi hadjáratai – például a belgák ellen – már nyíltan támadó szándékúak voltak. Az 58-as események még valóban lehettek reakciók az adott helyzetekre, csak 57-ben kezdte meg a valódi hódítást Caesar.⁶⁴ Ezeket az akciókat is védekező hadmozdulatokként, megelőző csapásokként próbálta bemutatni, válaszul egy Róma-ellenes összeesküvésre.⁶⁵ Jól jellemzi Caesar propagandáját a mondas, miszerint a rómaiak addig védekeztek, míg meg nem hódították a Mediterráneumot.

Caesarra hadjárata során jellemző volt a következetesség. Nem etnikai alapokon döntött a támadásról, hanem a személyes céljainak megfelelően, hogy hódításokkal, külpolitikai sikerekkel erősítse meg helyzetét az amúgy is politikai válságban lévő köztársaságban. Gallia meghódítása érdekében mind a személyes kapcsolatokat, a diplomáciai eszközöket, a gazdasági előnyöket, a kegyelmet, mind a katonai erőt, a terrort felhasználta. Ezek közül válogatott, és a legvégső esetben fordult kegyetlen eszközökhöz (ugyanakkor ezt minden gátlás nélkül tette⁶⁶), hiszen ez a többi nép szemében is Róma-ellenes hangokat ébreszthetett

Last Age of the Roman Republic. 146–43 B.C., ed. J. A. CROOK, Cambridge, Cambridge University Press, 20082, (9), 368–423, 383.

⁶³ Stephen L. DYSON, *Caesar and the Natives*, CJ, 1968/8, 341–346., 343.

⁶⁴ A. N. SHERWIN-WHITE, *Caesar as an Imperialist*, G&R, 1957/1, 36–45.

⁶⁵ Jane F. GARDNER, *The 'Gallic Menace' in Caesar's Propaganda*, G&R, 1983/2, 181–189., 186.

⁶⁶ CANFORA, *i. m.*, 107.

fel. Persze volt olyan eset, amikor az elrettentés volt a cél: Uxellodunum ostroma után minden fegyverforgató férfi kezét levágatta.⁶⁷ A Rómával szövetséges, illetve baráti népek elleni támadások gyakran ürügyet is jelentettek újabb akciókra. Ezek a népek egyrészt segítséget nyújtottak Caesarnak: gabonát, segédcsapatokat küldtek, ami alapvető fontosságú egy hadjáratban.⁶⁸ Ezek elvesztése nemcsak utánpótlási és egyéb nehézségeket okozott volna, hanem megrengette volna a rómaiak legyőzhetetlenségébe vetett hitet, és ez újabb szövetségesek elleni, vagy akár Róma elleni támadásokra sarkallhatta volna az ellenfeleket a korabeli felfogás szerint.⁶⁹ Olyan katonai erőt kellett felmutatnia a győzelmeivel, hogy a többi törzs számára is egyértelművé váljon az ellenállás hasztalansága. A gallok természetesen hódítót, elnyomó hatalmat láttak a rómaiakban, így amikor gyengeséget tapasztaltak a részükről, azt kihasználták, akár át is állhattak, és így a *fides* ellen véthettek. Caesar pedig szinte minden esetben kitartott a szövetséges törzsek mellett, hiszen a megosztottság, a hűséges és ellenséges népek kettőssége volt a hódításának egyik alapja. Vergilius jól összefoglalta a római hódítás lényegét, Caesar is hasonlóan cselekedett: a meghódolókat megkímélte, de a lázadókat leverte.⁷⁰ A tartós hódításhoz azonban nem volt elég leverni a lázadókat, ennek érdekében meg kellett győzni a törzseket is, hogy az együttműködés előnyösebb az ellenállással szemben.⁷¹

Nemcsak a gallok ellen kellett harcolnia Caesarnak, hanem közvetett módon a Rómában tartózkodó ellenfelei ellen is. Egy sikeres

⁶⁷ BG VIII. 44.

⁶⁸ A gall háború logisztikai kérdéseihez lásd: KÁKÓCZKI Balázs, *A katonai logisztika néhány kérdése – Logisztika a római hadseregben* = Studia Militaria: Hadtörténeti tanulmányok, szerk. LISZNYAI Lajos, KALÓ József, Debrecen, 2004.

⁶⁹ GRIFFIN, *i. m.*, 90.

⁷⁰ VERGILIUS: *Aeneis* = Vergilius összes művei, Bp., Magyar Helikon, 1967, (Helikon klasszikusok), ford. LAKATOS István, <http://mek.oszk.hu/06500/06540/06540.htm#24> – Letöltés ideje, 2019. 04. 12.; VI. 847.

⁷¹ GOLDSWORTHY, Caesar, *i. m.*, 316.

hadjárat alkalmas lehetett a belpolitikai pozíciók megerősítésére, a későbbi parthus hadjáratokkal is hasonló lehetett a célja. Ezt sikerrel vitte véghez, amit jól mutat a Pompeiusét is meghaladó, szenátus által elrendelt tizenöt, majd húsz napos hálaadás (*supplicatio*).⁷² Ez is bizonyos módon Caesar hadjáratának törvényességét ismerte el, sőt a később önhatalmúlag toborzott legiók költségeinek szenátusi átvállalása is legitimációt jelenthetett.⁷³ Ugyanakkor nem mindenkit nyűgöztek le az eredményei, ahogyan erről később is szó lesz még.⁷⁴ Valójában a legfőbb cél Gallia konszolidálása, meghódítása, politikai előnyök kovácsolása volt, és ennek érdekében néha kegyetlen eszközökhöz is kellett folyamodnia. Ugyanakkor a legtöbb esetben Caesar kegyelmet adott a behódoló törzseknek, ha azok többé nem jelentettek potenciális veszélyt a kiharcolt békére nézve. Azt sem lehet mondani, hogy az akciói csak a saját érdekeit szolgálták, és azt sem, hogy Rómának egyáltalán ne lett volna érdeke a hódítás. A Római Birodalom is a folyamatos hódításra épült, amelynek egyik fő mozgatórugója volt a sikerre vágyó *nobilitas*. Ám ezeknek a hadjáratoknak valóban súlyos ára volt, így van némi alapja a Caesarral szemben megfogalmazott kritikáknak is. A következő fejezetekben ezt az árat próbálom bemutatni mind a rómaiak, mind a barbárok oldaláról.

A számítási módszer

Az írott forrásokban többféle adattal lehet találkozni, amelyek utalhatnak valamilyen formában a veszteségekre. A legegyszerűbb eset, amikor a szerző konkrét számadatot említ az esetekkel kapcsolatban. Mégis bonyolult a helyzet, hiszen az adat hitelessége egyáltalán nem biztos. Szándékosan vagy akár szándék nélkül is lehet hamis az adat, így más tényezők alapján szükséges az ellenőrzés, nemcsak

⁷² Plut. *Caes.* 21.

⁷³ HOLMES, *i. m.*, 557.

⁷⁴ 26–27. oldal

ebben, hanem az összes többi esetben is. Plutarchos például megemlíti a háborúban résztvevők számát (3.000.000 fő), ugyanakkor a többi forrás ismeretében ez nem reális. Itt fontos figyelembe venni, hogy a források hajlamosak teljesen feltöltött egységekkel számolni, ugyanakkor a valóságban lehetséges, hogy az egységek hiányosak voltak a csaták során.⁷⁵ Így a mérsékelt adatokra is egyfajta felső határként kell tekintsünk. A résztvevők száma is releváns adat lehet, hiszen aligha járt több áldozattal egy csata, mint ahányan részt vettek benne, így ez egy biztos maximumot jelent, ha nincs információ a halottakra nézve. A harmadik, sokkal komplikáltabb adattípus, amikor egy esemény csupán említés szintjén kerül elő és semmiféle utalás nincs a résztvevők, vagy esetleg a halottak számára, csupán a „sokakat megölték közülük”, és az ehhez hasonló fordulatokat olvashatjuk. Gyakoriak az ilyen említések, főleg Cassius Diónál, de még mindig előnyösebb, mintha nem is értesülnénk egy csata lezajlásáról.

A legtöbb esetben a római hadsereg létszáma jelenthet kapaszkodót, hiszen a római oldalon általánosságban jóval több forrás maradt fenn.⁷⁶ A hadjáratok idején Galliában állomásozó római legiók számáról, mozgásáról, téli szálláshelyeiről, létszámáról viszonylag pontos adataink vannak, főleg Caesar leírásának köszönhetően. A rómaiak győzelem esetén a veszteségeket nyilvántartották, a katonákat eltemették, valamint be is azonosíthatták – már csak a katona vagyonának öröklése miatt is – így erről az oldalról pontosabb adatok alapján számolhatott be Caesar.⁷⁷ Ennek a folyamatnak során valamilyen szinten az ellenséges áldozatok nagyságáról is

⁷⁵ P. A. BRUNT: *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*, Oxford, Oxford University Press, 1971, 693.

⁷⁶ A római áldozatokkal kapcsolatban – BRIAN CAMPBELL, *War and Society in Imperial Rome 31 BC–AD 284*, London – New York, Routledge, 2004 (Warfare and History), 68–70.

⁷⁷ A katonák eltemetésének és azonosításának kérdéséhez lásd: PERETZ, *i. m.*

képet kaphattak a katonák. Caesar a római veszteségeket gyakran megörökíti, még ha valószínűsíthetően kevesebb római áldozatról is számol be a valóságosnál. Mindenesetre a római seregek létszámai és veszteségei legtöbbször ismertek és jó kiindulási alapul szolgálnak a gall áldozatok és létszámok meghatározásához.⁷⁸ A kérdést nehezíti, hogy a dokumentált csatákban elhunytakon kívül is áldozatokkal járt a háború, az éhínségek, a nem említett pusztítások során megöltek számát is tekintetbe kell venni. Erre vonatkozóan szintén kevés az információ, esetleg a törzsek, valamint a hazatérők létszámából lehetséges a becslés.

Ezek után látszik, hogy milyen képlékeny témáról van szó, hiszen figyelembe kell venni, hogy hányféle adattípus van, ezek között milyen összefüggések alapján lehet következtetéseket levonni, hány történetíró tesz említést egy-egy eseményről, ezek közül mindegyik hitelességét is ellenőrizni kell, valamint a különböző források viszonyát is figyelembe kell venni. Végül, a régészeti eredményeket (ha vannak ilyenek), és a Gallia népességére vonatkozó becsléseket is érdemes felhasználni a pontosítás céljából. Látható, hogy nagyon sok változóból tevődik össze már egyetlen esemény végeredménye is, és sok ilyen összetett eseményből kellene meghatározni az egész háború során elesettek számát. Az összes áldozatot tekintve is tesznek említéseket a történetírók, de ezek nagy része ugyanúgy pontatlan és hibás lehet, mintha a mai kor szemszögéből írnánk meg a történeteket, hiszen már az ókori szerzők is gyakran másodlagos adatokból dolgoztak.

A legbiztosabb pontot Caesar információi jelentik, hiszen minden torzítás és propagandisztikus cél ellenére a saját beszámolója lehet a legközelebb a valósághoz. Ugyanakkor pont ez a torzítási lehetőség

⁷⁸ Például a Kr. e. 55-ös évben a római hadsereg létszáma jelentett kiindulópontot, ez alapján vonható kétségbe a suebusok százezres létszáma, hiszen a menekülő magatartásuk ellentmond a rómaiakkal szembeni többszörös túlerejüknek.

és esetleges információhiány jelent biztosítékot arra, hogy maximumként tekinthessünk az adataira. A számadatokkal kapcsolatban alapvetésként leszögezhető, hogy Caesar áldozatokról szóló számai egy maximumot határoznak meg, hiszen az teljesen valószínűtlen, hogy kevesebb halotról számoljon be, mint amennyi ellenfél valójában elesett. Alapvetésnek tekinthető, hogy a megölt ellenséges harcosok száma a hadvezéri teljesítményt mérte, ezért presztízskérdés volt.⁷⁹ Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy Caesar ekkoriban már ügyelhetett a *clementia* kép kialakítására, — ezt alátámasztó tetteket sok esetben hangsúlyoz is — így nemcsak a pusztítás, hanem a terület pacifikálása is eredményt jelenthetett. Tehát a pontosság is érdekében állhatott, de az alábecslés alkalmazása még így sem valószínű, inkább felfelé kerekíthette a számokat bizonytalanság esetén. A pontosságra való törekvés, vagy legalábbis a pontosság látszatának fenntartása melletti érv lehet, hogy ő az egyetlen, aki ezres pontossággal közli a számokat. Így az áldozatok meghatározásánál Caesar adatait tekintetem maximumnak, kivéve ahol hiányosak a kommentárok, ott más források alapján döntöttem. Hangsúlyozom, ezek a számok nem a valóban megölt embereket jelentik, csupán azt, hogy ennél többen biztosan nem veszhettek el a csatákban. A minimum meghatározása már jóval nehezebb feladat, itt nincsenek konkrétumok, a becslések sem támaszthatók alá valódi adatokkal, így nagyon eltérő eredményeket kaphatunk. Összességében elmondható, hogy a forrásbázis alapján pontos számadatokat meghatározni szinte lehetetlen, így egy mérsékelt adatot határozhatunk meg, ami a valós áldozatok számát is megközelítheti. A további kutatás célja pedig ennek pontosítása lehet.

A kutatás legnehezebb része ezen a maximumok mérséklése, a túlzások, fölülbecslések kimutatása a valós áldozatok meghatározásának

⁷⁹ Kate GILLIVER, *Caesar's Gallic Wars*, Oxford, Routledge, 2003 (Essential histories), 89.; RESCH, *i. m.*, 122.; lásd 28–29. oldal

érdekében. Erre több lehetőség is van, ugyanakkor ezek a különböző események esetében nagyon egyediek lehetnek, igazodnak a helyzethez, így egy általános módszer, ami minden esetben alkalmazható, nem határozható meg. A legjobb módszer a Caesar művében található belső ellentmondások kimutatása, ami közelebb vihet a valósághoz. A Caesartól független adatok felhasználása is használható módszer lehet, például a régészet, vagy a Caesartól eltérő adatot megőrző források bevonása, de erre sajnos kevés esetben van lehetőség. Az események lefolyása, a csaták menete, az ellenfelek viselkedése is ellentmondásokat mutathat ki, ezek alapján szintén sikerülhet az adatok korrigálása.

A gall háború emberveszteségei, a háború menete

Kr. e. 55.

A területi korlátok miatt nincs mód minden egyes hadjárat részletes elemzését elvégezni, így csupán a Kr. e. 55-ös hadjáratot mutatom be részletesebben, hiszen ezen a példán jól szemeltethető mind a számítási módszer, mind a gall háború keltette heves római reakció. Kr. e. 55-ben a germán usipesek és tenctherusok elleni hadjárat következett, akik a germán suebus törzs elől menekültek. A suebusok 100 körzete állítólag 100.000 harcost tudott kiállítani, de ennél még több harcossal rendelkeztek, hiszen a 100.000 fő csupán a hadjáratokon vett részt, míg a többi harcos otthon az élelemellátást biztosította. Ezt a szerepkört évente cserélték, így Caesar alapján legalább 200.000 harcossal rendelkeztek.⁸⁰ Ekkora létszámot alapul véve valóban érthető az usipesek és tenctherusok menekülése, akik Caesar szerint 430.000 főt számláltak.⁸¹ Valószínűleg

⁸⁰ BG IV. 1.

⁸¹ BG IV. 15.

a harcosokkal és családtagokkal együtt értendő ez a szám, hiszen a földjeiket is kénytelenek voltak elhagyni, így valószínűleg a teljes népesség keresett új lakóhelyet.⁸² Caesar váratlan támadása után menekülésbe és mészárlásba torkolt a csata.⁸³ Már a 430.000-es törzslétszám és a rómaiak csekély, néhány fős vesztesége is hihetetlennek teszi a történeteket. A többi forrás is hasonló számokat említ: Plutarchos 400.000 halottról számol be, hiszen egyeseknek sikerült visszamenekülnie Germániába.⁸⁴ Máshol, Cato életrajzában 300.000 germán halottról beszél.⁸⁵ Appianos is 400.000-es veszteségről számol be, amibe a fegyverteleneket is beleszámítja.⁸⁶ Mivel az összes ellenfél megölése valószínűtlen, valamint a többi forrás is mérsékli a 430.000 fős adatot, így én is a 400.000 főt tekintem az áldozatok maximális számának, hiszen valószínűleg kivonták Caesar adataiból a csatában részt nem vevő lovasságot. Leginkább a több tízezres nagyságrendű veszteség valószínű⁸⁷ hiszen később még feltűnnek a rómaiakkal szemben harcolók között, tehát sokaknak sikerülhetett elmenekülni,⁸⁸ például a két törzs lovasságának biztosan.⁸⁹ Emellett több másik érv, egy újabb belső ellentmondás is az adatok jelentős mérséklésének szükségességét támasztja alá. Caesar még az első könyvben tesz említést a suebusokról: „*Alig terjedt el a csata híre [ti. Caesar győzelme Ariovistus felett] a Rhenuson túl, a suebusok, akik nemrég érkeztek a Rhenus partjára, nyomban megindultak hazafelé; mikor a Rhenus völgyének lakosai észrevették félelmüket, nyomukba*

⁸² BG IV. 4.

⁸³ BG IV. 15.

⁸⁴ Plut. *Caes.* 22.

⁸⁵ Plut. *CatMin.* 51.

⁸⁶ Appianos IV. 1.

⁸⁷ GILLIVER, *i. m.*, 46.

⁸⁸ Richard A. BILLOWS, *Julius Caesar: The Colossus of Rome*, Abingdon, Routledge, 2009. – Egyesek szerint az egész háborút tekintve a germán veszteségek akár nagyobbak is lehettek, mint a gall áldozatok, mégis gall háborúkról beszélünk.

⁸⁹ BG IV. 16.

eredtek, és sokakat lemészároltak közülük.”⁹⁰ Ekkoriban Caesar 6 legióval és segédcsapatokkal rendelkezett, körülbelül 34.000 fővel, sőt a győztes csata során bizonyára további veszteségeket is szenvedett.⁹¹ Így ha a suebusok pár évvel később valóban 100.000 katonát tudtak volna kiállítani egyetlen hadjáratra, mint ahogyan azt Caesar az I. könyvben említi, teljesen érthetetlen lenne a suebusok félelme és menekülése, hiszen több, mint háromszoros számbeli fölényben lettek volna a rómaiakkal szemben. Sőt, még a Rajna-völgy törzsei is lemészároltak belőlük sokakat menekülés közben, így nem egy rettenetes törzs képe rajzolódik ki, aki elől félve kellene menekülni az usipeseknek és tenctherusoknak. Tehát a magatartásuk alapján valószínűbb, hogy a rómaiak Kr. e. 58. évi létszámahoz hasonló vagy kisebb lehetett a suebus harcosok valódi létszáma, valahol 30-40.000 fő környékén. Még ha a suebusok meg is erősödtek a Kr. e. 58-as menekülés óta, akkor sem valószínű 100.000 fő kiállítása. Ennek valószínűtlensége mellett érvel Balsdon is.⁹² Talán feltöltötték az 58-ban elvesztett egységeiket és sikerült újra 30-40.000 fős sereget létrehozniuk. Mindez azért fontos, mert segíthet az usipések és a tenctherusok létszámának meghatározásánál is. Az ő suebusok előli menekülésüket nem lehet kétségbe vonni, hiszen átkeltek a Rajnán és megütköztek Caesarral, így valószínűbb, hogy a suebusoknál is kisebb erőt képviselhettek, ami nagyon távol áll a 430.000 főtől. Egy ideig a menapius törzsnek is sikerült tartani őket,⁹³ ami szintén a magas számok mérséklését javasolja. Ebben az esetben az usipések és tenctherusok ereje is hasonló lehetett, hiszen egy ideig még képesek voltak ellenállni a suebusoknak,⁹⁴ és majd csak ez után döntöttek a lakóhelyük elhagyása mellett.

⁹⁰ BG I. 54., Ford. SZEPESY Tibor.

⁹¹ Lásd az 58. év végét.

⁹² BALSDON, *i. m.*

⁹³ BG IV. 4.

⁹⁴ BG IV. 4.

Így, ha erre a 30-40.000 fős létszámra értjük Caesar tudósítását, miszerint mindenki meghalt a germánok közül, akkor közelebb állhatunk a valósághoz. Ez a több tízezres adat Gilliver⁹⁵ állításával is összhangban van. Valószínűleg Caesar megemelte a csatában elesettek számát 430.000-re, de ennek hitelesítéséhez a suebusok létszámadatainak felemelésére is szükség volt, hogy hihető legyen ekkora létszámú törzsek menekülése. Ugyanakkor a korábbi Kr. e. 58-as esetnél Caesar nem változtatta meg a suebusokkal kapcsolatos események leírását, így lehetőségünk van a torzítást kimutatni. Egy másik forrás, jelesül Tacitus *Annalese* szintén a caesari leírás pontosítását segítheti, ugyanis megemlíti az usipes törzset még Kr. u. 14-ben,⁹⁶ tehát teljesen biztosan nem pusztulhatott el ez a törzs, ahogy azt Caesar sugallja. Ha nem is lehet teljes pontossággal meghatározni a valós adatokat, ez a méréséklés már önmagában eredményt jelent és kiindulópont lehet más kérdésekben is. Ez az eset például felboríthatja a törzsek erőviszonyáról kialakult képet, és új megvilágításba helyezi a galliai helyzetet, a caesari politikát, valamint az eseménnyel kapcsolatos római reakciókat is. Az áldozatok száma azonban így is magas volt, ezt a római reakciók is jelzik: az események hírére Cato a *fides* megsértésével vádolta Caesart, mivel letartóztatta a germán követeket.⁹⁷

Ezek után Caesar átkelt a Rajnán, ahol szintén pusztítást végzett, hogy elvegye a germánok kedvét egy újabb átkeléstől, és érzékeltesse Róma hatalmát a folyón túl is. Előtte római hadvezér nem kelt át ezen a folyón, így a személyes *ambitio* is fűthette, mint a britanniai átkelésnél. Itt is rövid időre, csupán 18 napra, a pusztítás erejéig maradt, amelynek mértékéről szintén nincsenek adatok. Itt inkább

⁹⁵ GILLIVER, *i. m.*, 46.

⁹⁶ TACITUS: *Évkönyvek.* = Tacitus összes művei, ford. BORZSÁK István, Bp., Gondolat, 1961 (Aurora 17). I. 51.

⁹⁷ GOLDSWORTHY, Caesar..., *i. m.*, 276. – Erről a jelenetről bővebben: 25–26. oldal

az anyagi áldozat lehetett jelentős, a törzsek a megközelíthetetlen erdőkbe vonultak vissza, így döntő ütközetre nem került sor.

Caesar ekkor elhatározta, hogy átkel Britanniába, az ottani népek galloknak nyújtott segítségét felhozva ürügyül. Valójában a távoli és ismeretlen vidék meghódításával járó zsákmány és dicsőség vonzhatta.⁹⁸ Ez nem volt olyan nagyszabású hadjárat, mint az előzőek, az ellenfelet nem sikerült megsemmisíteni a harci szekeres, mozgékony taktika miatt. Egy csatában 6000 ellenfél vett részt, közülük sokakat megöltek.⁹⁹ A hadjárat a terület felderítésén, a 20 napos hálaadáson és a Rómában felkeltett izgalmon kívül nem hozott eredményt.

Az összes áldozat

Az emberveszteségek óriásiak lehettek, főleg korabeli szemmel nézve, hiszen a történetíróktól egészen elképesztő számokat hallunk. A halálos áldozatok nagy számán kívül a háború jelentőségét alá lehet támasztani a történetírók saját (néha csupán rejtett) véleményével is. Plutarchos is minden bizonnyal a háború nagy jelentőségét, és Caesar kivételes eredményét szeretné érzékeltetni az olvasóval, amikor egymillió halottat és egymillió elhurcolt rabszolgát említ. Hasonlóan cselekszik a Caesarral párba állított Alexandros hadjáratainál is: Dareios seregét Issosnál 600.000 főre,¹⁰⁰ Gaugamélánál már 1.000.000 főre becsüli.¹⁰¹ Így ilyen szempontból is érdemes egy-egy adat hitelességét kétségbe vonni. Plutarchos szemében ezek a létszámok a hadvezér nagyságát jelzik.¹⁰² A különböző források adatait egy grafikon foglalja össze (3. melléklet).

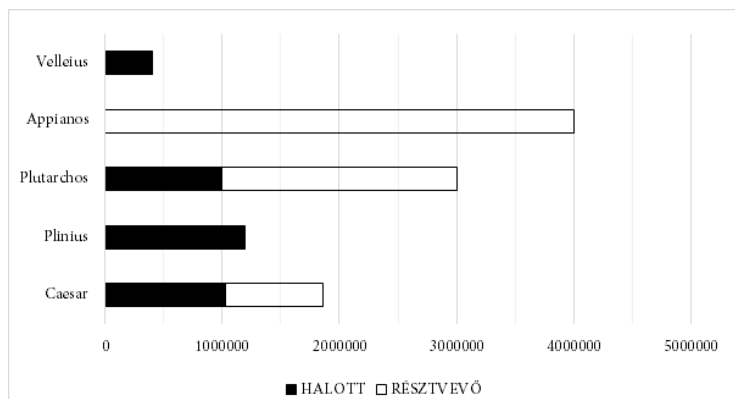
⁹⁸ GOLDSWORTHY, Caesar..., *i. m.*, 269–270.

⁹⁹ BG IV. 37.

¹⁰⁰ Plut. *Alex.* 18.

¹⁰¹ Plut. *Alex.* 31.

¹⁰² CANFORA, *i. m.*, 121.

3. melléklet: Összes áldozat a forrásokban¹⁰³

Plutarchos adatai talán a legmeggrázóbbak és legismertebbek: szerinte „*az ellenség oldalán 3 millió ember vett részt*” a rómaiak elleni harcokban, ebből 1 millió ember vált hadifogollyá, és ugyanennyi ember esett el.¹⁰⁴ Ugyanakkor a túlzás általánosságban jellemző volt a korszakban.¹⁰⁵ Appianos még túlzóbb adatokat említ, ő 4 millió résztvevővel számol.¹⁰⁶ Idősebb Plinius említi a legszélsőségesebb adatot az elesetteket illetően, 1.192.000 áldozatról ír,¹⁰⁷ sőt még a polgárháborús áldozatok elrejtésével és az emberiség elleni büntetettel is megvádolja Caesart.¹⁰⁸ Ezeket az 1.000.000

¹⁰³ A többi forrás adatától eltérően Caesar nem említ konkrét számot az összes áldozattal vagy résztvevővel kapcsolatban, így ezeket az adatokat Caesar számadatainak összeadásával, valamint következtetések alapján számoltam ki. Ahol nem ismert, ott kihagytam a halottak számát, így lehetséges a halottak nagyobb aránya. Ehhez a szemléltető ábrához azonban elegendőek ezek az adatok is.

¹⁰⁴ Plut. *Caes.* 15.

¹⁰⁵ BRUNT, *i. m.*, 695.

¹⁰⁶ Appianos IV. 2.

¹⁰⁷ Plinius VII. 25.

¹⁰⁸ CANFORA, *i. m.*, 121.

halott körüli számokat valószínűleg Caesartól vették át, hiszen a feljegyzéséből kikövetkeztethető halottszám is nagyon hasonló.¹⁰⁹ A másik véglet Velleius 400.000 fős összegzése,¹¹⁰ ami valószínűbb adatnak tűnhet. Azonban hiába vannak többségben az 1.000.000 fő körüli számadatot említő források, ez alapján nem dönthetünk a hitelességükről, hiszen az eltérés majdnem 800.000 fő, ami a kérdés összetettségét is mutatja.

Az egész háborúra vonatkoztatott halálos áldozatok számának meghatározásakor nagy segítséget jelenthet Gallia háború előtti népességszámának ismerete, hiszen ezt összevetve a már provinciákká szervezett területek pontosabban ismert lakosságával, értékes eredményekre juthatunk a háborús áldozatokat illetően is. Diodorus Siculus említ a törzsekre vonatkozó adatokat: a legnagyobbak 200.000 főt számlálnak, míg a kisebbek legalább 50.000 főt,¹¹¹ sokan ez alapján becsülték meg a népességet. Sajnos erre vonatkozóan sincsenek pontos adatok, a becslések között több milliós eltérések vannak, ugyanakkor valószínű, hogy a népesség nem lehetett pár milliónál nagyobb.¹¹² Azonban ezek a becslések is jórészt Caesar adataiból indulnak ki, így nem feltétlen nyújtanak ellenőrzési lehetőséget.

Természetesen az összes áldozat meghatározásához mindegyik hadjáratot elemezni kellett a végső eredmény érdekében. Itt csupán a germánok elleni hadjáratot vizsgáltam, ugyanakkor egy másik tanulmányomban az egész hadjárat elemzését és összegzését is

¹⁰⁹ Lásd a 3. mellékletet. Billows is hasonló következtetésre jut. – BILLOWS, *i. m.*, 275. 76. jegyzetében.

¹¹⁰ VELLEIUS PATERCULUS: *Róma története*, Szeged, Lectum, 2007. ford. HOFFMANN Zsuzsanna (a továbbiakban: Velleius); II. 47.

¹¹¹ DIODORUS SICULUS: *The library of History*, transl. Charles Henry OLDFATHER et alii, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/home.html. – Letöltés ideje: 2018.10.27.; V.25.

¹¹² HOLMES, *i. m.*, 341–342.

elvégeztem.¹¹³ Ahol lehetett, Caesar számadatait használtam, hiszen ezek elfogadhatók maximumnak, és ezeket mérsékeltem az említett módszerek alapján. Ahol nem közöl adatokat, ott becslésekre, egyéb forrásokra támaszkodtam.¹¹⁴ Így a különböző maximumokat értékelve, kritikusan vizsgálva egy mérsékelt adatot kapunk, ami közelebb állhat a valósághoz.

A hadifoglyok, anyagi veszteségek

A hadjárat nem csupán az emberek elpusztításával okozott károkat, a veszteségek egyéb formái is jelentősek voltak, az anyagi veszteségeket, az elhurcolt rabszolgákat is ide kell számítanunk. Az ókori társadalmakban széles körben elterjedt volt a rabszolgatartás, a galloknál is megjelent, de Róma kifejezetten rá volt utalva a rabszolga-népességre. Így a hadjáratok fontos része lett a rabszolgák szerzése, ami a hadvezérnek és a katonáknak is jövedelmet jelentett, a birodalomnak pedig munkaerő-utánpótlást. Fontos azonban, hogy elkülönítsük a formális túszoikat, illetve a valódi rabszolgákat. Általában az ellenálló vagy szószegő törzsek tagjai jutottak rabszolgasorba, mint az 53.000 ember az atuatusok törzséből, vagy a venetusok egész megmaradt népessége.¹¹⁵ Az összes hadifogolyról is eltérőek az adatok: Velleius több mint 400.000 elhurcoltat,¹¹⁶ Plutarchos 1.000.000 rabszolgát említ.¹¹⁷ Caesar időnként megajándékozta minden katonáját egy rabszolgával, ezzel is növelve

¹¹³ A tanulmány megjelenés alatt áll: GÓCZON Tamás, *A gall háború ára: Julius Caesar pusztítása és megítélése* = Opuscula Historica III.

¹¹⁴ A táblázatban szereplő számadatok magyarázatához lásd az adott évről szóló fejezeteket.

¹¹⁵ BG II. 34.

¹¹⁶ Velleius II. 47.

¹¹⁷ Plut. *Caes.* 15.

népszerűségét.¹¹⁸ Ez is utal a rabszolgák nagy számára. Eladásuk hatalmas jövedelmet jelentett és a legfejletlenebb területeken is biztos volt a zsákmány, hiszen emberek mindenhol éltek. Caesar említ kereskedőket, akik a zsákmányolt embereket azonnal felvásárolták.¹¹⁹ Ezen felül ír még a haeduusoknak és az arvernusoknak visszaadott, 20.000 főnyi fogságban lévő emberről,¹²⁰ feltehetően őket is rabszolgának szánták, hiszen ennyi tús fogságban tartása nem valószínű.

Hagyomány volt emellett túszok igénylése a feltétel nélkül behódoló népektől, amelyeket a törzsek önkéntesen adtak ki. Ez a rómaiak elleni lázadást, a megállapodások megszegését volt hivatott megelőzni, de nem igazán volt hatékony a rendszer, ezt a sok ellenpélda is mutatja.¹²¹ Talán azért volt sikertelen ez a módszer, mert sohasem hallani megtorlásokról a túszokkal szemben, vagy csak Caesar nem akarta lerombolni a *clementiáról* kialakult képet.¹²² Az is egy ok lehetett, hogy a hadifoglyok a követekhez hasonló sérthetetlenséggel bírtak, sokszor a legmagasabb rangúakat küldték túsznak.¹²³ Harminchétszer említ Caesar átadott foglyokat ellenséges törzsektől, így nagy számban rendelkezhetett velük.¹²⁴ Őket a római táborokban, illetve a szövetségesek városaiban tartották biztosítékként. Sajnos a hadvezér nem túl gyakran említ számadatokat a túszokkal kapcsolatban, a legnagyobb szám, amit lejegyez 600 fő a belgák és Vellaudunum esetében.¹²⁵

¹¹⁸ Suet. *Caes.* 60.

¹¹⁹ BG II. 33.

¹²⁰ BG VII. 90.

¹²¹ SAGE, *i. m.*, 380.

¹²² M. James MOSCOVICH, *Obsidibus Traditis: Hostages in Caesar's De Bello Gallico*, CJ, 75, 1979/2, 122–128, 126.

¹²³ Moscovich, *i. m.*, 128.

¹²⁴ Uo. 122.

¹²⁵ BG II. 15.; BG VII. 11.

Az anyagi károk is jelentősek lehettek, ennek több oka is volt. Ha szigorúan gazdasági oldalról nézzük a politikai karrierépítést, Caesar háborúját, akár tekinthetjük üzleti vállalkozásnak is. Először egy tiszt-ség, és utána egy provincia megszerzése volt a legfontosabb, hiszen ezek nélkül a befektetett pénz (amit gyakran kölcsönökből szereztek) nem térült meg. Később egy hadjárat is óriási összegeket igényelt, és kockázatos volt, hiszen csak siker esetén a megszerzett zsákmánnyal, az eladott rabszolgákkal és a politikában learatott babérokkal volt kifizetődő. Így ebben a korban valószínűleg már tudatosan keresték az alkalmat a zsákmányszerzésre.¹²⁶ Caesar az állam pénzén kívül a magánvagyonát is befektette, hiszen több legiót toborzott a saját költségére. Végül óriási nyereséggel zárult a hadjárat. A fosztogatás, pusztítás mértékét legjobban a hadvezér háború utáni költekezéséből láthatjuk, hiszen az így szerzett pénz jó részét befektette a további politikai népszerűség és előmenetel érdekében.

Adósságait visszafizette, sőt Cicerónak 800.000 sestertius kölcsönt is adott a háborúk alatt.¹²⁷ Szó szerint megvásárolta egyesek hűségét, például L. Paullus consult 36 millió sestertiusért vette meg.¹²⁸ Suetonius említi, hogy Caesar „*dúskált az aranyban*.”¹²⁹ A triumphus, a fényűző lakomák, parádés játékok, az összes polgárt érintő ajándékok óriási összegekbe kerülhettek. Az egyik lakomára C. Hirrus 6.000 murénát adott Caesarnak.¹³⁰ A diadalmenet során 65.000 talentum értékű zsákmányt, közel 10 tonna súlyú arany koronát vonlattak fel. Mindehhez hozzáadódik a katonáknak járó 5.000 denarius fejenként.¹³¹ A hadjárat végén pedig Caesar 200 sestertiust

¹²⁶ ERNST BADIAN, *Roman Imperialism in the Late Republic*, Oxford, Basil Blackwell, 19682, 90.

¹²⁷ ANTHONY KAMM, *Julius Caesar: A life*, Abingdon, Routledge, 2006, 81.

¹²⁸ BADIAN, *i. m.*, 89.

¹²⁹ Suet. *Caes.* 54.

¹³⁰ Plinius IX. 171.

¹³¹ BADIAN, *i. m.*, 90.

ígért minden közkatonának, ezret a centurióknak.¹³² Hozzáfogott a forum építéséhez, amelynek csak a telke többbe került, mint százmillió sestertius.¹³³ A hadvezér annyi aranyat gyűjtött, hogy nem tudta kezelni, sőt elkezdte eladni az eredeti árfolyam kétharmadáért, ezzel inflációt okozva.¹³⁴ A provinciák nagyvárosaiban is számos épületet emelt. Athénnek 1,2 millió sestertiust ajándékozott.¹³⁵ A legiósok zsoldját megduplázza, gabonát és rabszolgát is osztott közöttük Suetonius szerint.¹³⁶ Ezen kívül ebből a pénzből fizette ki mások, például Curio néptribunus adósságait.¹³⁷

Mindennek az ellenértékét Galliában kell keresnünk. Az előző számok alapján óriási pusztításra következtethetünk. A Caesar által kirótt viszonylag alacsony adók¹³⁸ is egy kifosztott területre utalnak, hiszen Sulla például 480 millió sestertius hadisarcot rótt ki Asia provinciára.¹³⁹ Számításba kell venni a hadjáratok során elpusztított termőföldeket, erdőket, elrabolt nyersanyagokat is. A károkat elsősorban a vonuló római hadseregek katonái okozták. Sokszor módszeresen pusztították a vidéket, ha az elrejtőzött ellenséget akarták megadásra bírni. Ehhez a gallok is hozzájárultak a felégetett föld taktikájával. Tacitus mondata, miszerint a rómaiak a hódításaik során sivatagot hoztak létre és békének nevezték el, ide

¹³² BG VIII.4.

¹³³ Suet. *Caes.* 26.

¹³⁴ Erle BRADFORD, *Julius Caesar: The Pursuit of Power*, Open Road Integrated Media, 1984, [e-book], 592.

¹³⁵ KAHN, *i. m.*, 302.

¹³⁶ Suet. *Caes.* 26.

¹³⁷ Plut. *Caes.* Í. 29.

¹³⁸ Az adatok ellentmondásosak: Eutropius 400.000 sestertiust, Suetonius pedig 40 milliót említ, talán egyszerűen csak szövegromlásról lehet szó. – Suet. *Caes.* 25.; EUTROPIUS: *Róma rövid története*, Helikon, 2003.VI.17. ford. TERAVÁGIMOV Péter

¹³⁹ KAHN, *i. m.*, 302.; Igaz, Asia provincia a másik véglet, hiszen az egyik leggazdagabb provinciáról van szó.

is illő mondat lehet.¹⁴⁰ Suetonius megemlíti, hogy Caesar „*Galliában az istenek ajándéktárgyakkal teli szentélyeit és templomait kirabolta, s a városokat is inkább a zsákmány kedvéért, semmint valamely bűnös cselekedetük miatt pusztította el.*”¹⁴¹ Nyilván Caesar nem ezeket az indítékokat írja le, de ezek is fontos szerepet játszottak számára. A gazdasági érdekeket a galliai kereskedők is bizonyítják, hiszen sokan voltak Galliában, valamint a hódítások mozgatórugóiként is szerepet játszhattak a gazdasági szempontok.¹⁴²

Caesar és a háború megítélése, visszhang Rómában

Ahhoz, hogy Caesar tetteit, az őt ért vádak jogosságát korabeli szemmel is meg tudjuk ítélni, a rómaiak felfogását is meg kell értenünk a háborúkkal, mézárhlással, pusztítással kapcsolatban. Mi számított a köztársaság korában elfogadott normának, mi okozhatott valójában felháborodást? Voltak-e egyáltalán háborús szabályok, (akár írott, akár íratlan) amelyek betartásához ragaszkodtak? A kommentár ehhez a vizsgálathoz is értékes forrást nyújt. Caesar leírását olyan szempontból érdemes megfigyelni, hogy mely esetekben milyen érveket hoz fel a pusztítás jogossága mellett. A hallgatás, a magyarázat hiánya legalább olyan érdekes lehet, mint az önigazolás megjelenése, hiszen ez általánosan elfogadott, magyarázatot nem igénylő cselekedetre utal. A legitimációs kényszer valamilyen szinten biztosan hatott rá, a rómaiak erre különösen ügyeltek, hogy csak jogos, isteneknek tetsző háborút – *iustum et piwm* viseljenek. Erre még a hiedelmeket általában figyelmen kívül hagyó Caesar is ügyelt, hiszen egy nyíltan öncélú hadjáratot még ő sem vezethetett volna indoklás nélkül. A barbárok megítélését, jellemzését

¹⁴⁰ TACITUS: *Iulius Agricola élete* = Tacitus összes művei, Bp., Gondolat, 1961 (Aurora 17) 30.4. ford. BORZSÁK István

¹⁴¹ Suet. *Caes.* 54.

¹⁴² KAHN, *i. m.*, 230–231., 238.

is vizsgálni kell, hiszen velük kapcsolatban egészen eltérő normák, előítéletek alakulhattak ki.

Az ókorban azonban teljesen más volt a felfogás a háborúkkal és gyilkolással kapcsolatban, mint a mai világban.¹⁴³ Egy olyan korszakban, ahol a terjeszkedést, a befolyás növelését, a hódítást az állam alapfunkciójának, normális működésének tekintették, ahol az államközi kapcsolatokban az agresszió mindennapos volt,¹⁴⁴ ott az emberélethez is másképpen viszonyultak. Róma politikájában modern perspektívából a militarizmus és az agresszivitás különösen meghatározó volt, de ez nem a birodalom sajátja, hanem az egész korszak általános jellemzője.¹⁴⁵ Ha az előbbi állítás teljesen nem is igaz a kor összes államára, akkor is figyelmeztet arra, hogy alapvetően más volt a háborúhoz való hozzáállás. A népi társadalmak leírásai az irodalmi túlzásokkal terhelt ünnepléstől, a történetek elítélésétől, a velős, szenvtelen leírásokig terjednek, amelyek valóságtartalmát nehéz megállapítani.¹⁴⁶ Ez a korban az ókori források alapján akkor számított legitimnek, ha az válasz, büntetés volt egy súlyos ellenséges cselekedetre.¹⁴⁷ Így mindig meg kellett találni Caesarnak ezt az ürügyet, ha ilyen pusztításra került sor, még ha ezek a valós célokkal nem is estek egybe (ld. a germán követetek esete később). Maga a fogalom is teljesen más volt, mint mai értelemben: legtöbbször egy súlyos vétek után alkalmazták büntetésül, ez esetben pedig elfogadott volt. Az erőfölény érzékeltetése volt ez a hódító hatalom részéről. Ezzel akarták megerősíteni, fenntartani, vagy éppen kihangsúlyozni

¹⁴³ KAMM, *i. m.*, 77.

¹⁴⁴ Arthur M. ECKSTEIN, *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2006, 3.

¹⁴⁵ ECKSTEIN, *i. m.* 3–4.

¹⁴⁶ Hans van WEES, *Genocide in the Ancient World* = The Oxford Handbook of Genocide Studies, edd. Donald BLOXHAM, A. Dirk MOSES, Oxford University Press, 2010, 239–258, 240.

¹⁴⁷ *Uo.* 256.

erejüket.¹⁴⁸ A vidék feleletése, pusztítása is bevett módszer volt az ellenfél megadásának kikényszerítésére, erre a *vastatio* szót használták.

A népesség rabszolgának elhurcolása is általános volt a korban, főleg a fejletlen régiókban, hiszen ott ez a bevételszerzés legjobb módja lehetett. Ez a megszerezhető profit értelmetlenné tette az öncélú gyilkolást, így a bevételszerzésnél egy felsőbbrendű érdek kellett a mérsárláshoz. A kivégzéstől a szabadon engedésig bárhogyan dönthetett a hadvezér.¹⁴⁹ A bizonyításra, zsákmányszerzésre alkalmas hivatali idő általában rövid, 1-2 év lehetett,¹⁵⁰ így ez is fokozta az erőszakosságot. Az ókorban a civilek is ugyanúgy célpontnak számítottak és gazdag zsákmányt jelentettek, ami tovább növelte az áldozatok számát.¹⁵¹

A római időkben nem voltak lefektetve a modern korhoz hasonló háborús egyezmények vagy szabályok a vesztesekkel való bánásmódot illetően, a győztes hadvezér teljes joggal rendelkezett a legyőzött felett. Az államok közötti kapcsolatokat a nemzetközi jog helyett leginkább a változékony katonai erőviszonyok határozták meg.¹⁵² Ez nem azt jelenti, hogy nem volt semmiféle visszatartó erő a hadvezérekre nézve, nyilvánvalóan léteztek szabályok, a szenátus is számonkérhette az imperatorokat. Nem mindig nyúltak erőszakos eszközökhöz, a diplomáciát is alkalmazták, a különféle egyezmények lehetséges előnyeivel tisztában voltak, igaz sokszor csak az ürügy-szolgáltatás céljából bocsátkoztak tárgyalásba. A háború és vallás különleges kapcsolatából is adódtak szabályok: a harctéri siker az istenekkel ápoltt kapcsolattól is függött, így egyes tiltásokat, esküket

¹⁴⁸ *Uo.* 257.

¹⁴⁹ GILLIVER, *i. m.*, 65.

¹⁵⁰ Adrian GOLDSWORTHY, *Pax Romana: War, Peace and Conquest in the Roman World*, New Haven – London, Yale University Press, 2016, [e-book], 143.

¹⁵¹ GILLIVER, *i. m.*, 70.

¹⁵² ECKSTEIN, *i. m.*, 4.

kötelességük volt betartani.¹⁵³ Érdekes, hogy Caesar meglehetősen ritkán említi a vallással összefüggő kérdéseket. Az elfogadott szabályok közé tartozott a követekkel való bánásmód kérdése is: őket tilos volt bántalmazni, elfogni, sérthetetlenek voltak, ezt a *ius gentium* biztosította.¹⁵⁴ A venetus törzs ezt megszegte, így Caesar kegyetlenül megbüntette őket: „*Caesar igen kemény büntetést szabott ki rájuk, hogy a barbárok ezután nagyobb tiszteletben tartsák a követek jogait: senatoraikat mind kivégeztette, a többieket pedig rabszolgának adatta el.*”¹⁵⁵ Ugyanakkor ezt az előírást Caesar is megszegte, amikor a követségbe érkezett germán vezetőket letartóztatta Kr. e. 55-ben, így megnyerve a döntő csatát a Rajna mellett.¹⁵⁶ Ez az eset részletesebb elemzést is érdemel, hiszen itt szembeállítható Caesarral Cato eltérő véleménye. Caesar nem palástolja a brutalitását, ugyanakkor a felelősséget a germánokra helyezi, mondván, hogy mindezt maguknak köszönhetik.¹⁵⁷ Ennek igazolására a követeiket képmutatónak, fondorlatos tervekkel érkezőnek nevezi.¹⁵⁸ A germánok szőszegésére is hivatkozik, hiszen a fegyverszünet ellenére megfutamították Caesar lovasságát. Az elfogatás jogosságát a római lovasság veszteségeinek hosszas tárgyalásával is alátámasztja: 74 áldozatot említi, valamint a hősi halált halt Pisót.¹⁵⁹ A valóságban inkább az történhetett, hogy a germán lovascsapat engedély nélkül megtámadta a rómaiak lovasságát, ami gyakori volt, hiszen a nagy létszámú, portyázó seregeket nem mindig tudták kordában tartani. Ezután az összes vezető (a teljes létszám is a valós szándékukat jelezheti) elnézést kért a történetekért,

¹⁵³ GOLDSWORTHY, Caesar..., i. m., 276.

¹⁵⁴ TAKÁCS László, *A római diplomácia*, Bp., Akadémiai, 2013, 69–70.

¹⁵⁵ BG III. 16.

¹⁵⁶ BG IV. 13–15.

¹⁵⁷ K. H. LEE, *Caesar's Encounter with the Usipetes and the Tencteri*, G&R, 16, 1969/1, 100–103.

¹⁵⁸ BG IV. 13.

¹⁵⁹ BG IV. 12.

és a fegyverszünet meghosszabbítását kérték. Nem volt érdekük a fegyverszünet szándékos megszegése, hiszen a lovasságuk másik része még nem érkezett meg, így halogatták volna a csatát. Ugyanakkor Caesar ezt az ürügyet nem szalaszthatta el, azonnali támadás mellett döntött, és győzött is. Tudatában lehetett, hogy a követek jogait megsértette, ezért is taglalja hosszan a rómaiak sérelmeit, emeli ki Piso alakját, és állítja be szószegőnek a germánokat.¹⁶⁰ Az önigazoláshoz a múlt felidézése is alkalmas volt, a kimberek és teutonok emlékét említi,¹⁶¹ a helvét hadjáratot is egy korábbi esemény meghosszulásának állítja be.

A gallok és germánok pusztulásáról érkező hírek azonban nem váltottak ki a római nép körében megbotránkozást és lelkiismeretfurdalást, hiszen általános előítéleteik voltak a barbárokkal szemben, főleg a kulturális különbségek és külsőségek alapján, illetve bosszúnak és védekezésnek látták az eseményeket. Ezek az írott forrásokból ismert sztereotípiák egyoldalúnak tűnhetnek: embereket áldoztak,¹⁶² emberi fejeket gyűjtöttek,¹⁶³ Britannián túl embert ettek.¹⁶⁴ Ugyanakkor a régészet bebizonyította, hogy ezeknek az előítéleteknek egy része nem alaptalan, a gallok erőszakossága nem csak a római propaganda szüleménye.¹⁶⁵ Valószínűleg a római gondolkodás szerint a barbár úgy

¹⁶⁰ A kérdés részletes leírásához – Ruth Michael GAIS, *Caesar's Techniques of Persuasion in De Bello Gallico*, CO, 1979/5, 104–06.

¹⁶¹ David POTTER, *Caesar and the Helvetians* = *New Perspectives on Ancient Warfare*, edd. Garrett G. FAGAN, Matthew TRUNDLE, Leiden – Boston, 2010, 305–329, 306.

¹⁶² BG VI. 16.

¹⁶³ Strabón IV. C198; GILLIVER, *i. m.*, 78.

¹⁶⁴ Strabón IV. C201 – a mai Írország ókori viszonyairól ír így: „Lakói vadabbak a britanniaiaknál, emberevők és nagyétkűek, és dicsőségnek tartják, hogy az elhunyt szülőket megesszik, s nyilvánosan közösjenek más asszonyokkal, valamint anyjukkal és nőtestvéreikkel.”

¹⁶⁵ JAMES, *i. m.*, 17.

volt jó, ha halott volt,¹⁶⁶ így a polgárok szemében Caesar népszerű volt, amivel a szenátus nem tudott mit kezdeni.¹⁶⁷

Az általános, barbárokkal szembeni gyűlölet ellenére mégis akadtak, akik látszólag a gallok pártját fogták. Ennek a csoportnak a vezéralakja Cato volt, aki egy igen merész kijelentést tett: „...*amikor a senatus a győzelem tiszteletére áldozati szertartások bemutatását és ünnepségek tartását rendelte el, Cato kijelentette, hogy véleménye szerint Caesart ki kellene adni a barbároknak. Így legalább - mondotta - Róma megmenekülne az átoktól, mely mindig lesújt az ilyen hitszegőkre.*”¹⁶⁸

Lehetséges, hogy Cato felháborodottsága őszinte volt, de Gallia meghódításának lehetősége Itáliában nagy lelkesedést váltott ki.¹⁶⁹ A kérdés összefügg a birodalom általános folyamataival, az *imperium* jogkörével is: a növekvő birodalommal a hadvezérek egyre távolabb kerültek a központtól, ami több önálló döntést követelt, egyre nagyobb hatalomhoz, függetlenséghez juthattak. Így a keményvonalas szenátorok kritikái inkább voltak kétségbeesett kísérletek a hadvezérek feletti befolyás érvényesítésére, az események ellenőrzésének megszerzésére, hiszen Caesar már egyértelműen kicsúszott a kezeik közül. Ez azonban már lehetetlen volt, hiszen a szenátus már rég nem rendelkezett korábbi eszközeivel. A Scipio-perek idejében Cato kezében még elegendő eszköz volt a Scipiók ellehetetlenítésére és a számonkérésére. Caesar korára azonban megfordult a helyzet: az ifjabb Cato által emlegetett bírósági tárgyalásból, felelősségre vonásból már semmi nem valósult meg. A szenátorok fenyegetése Caesar elítélésével érthető, hiszen próbálták visszaszerezni a kontrollt az események felett, de Caesar lépése is érthető, hiszen nem akarta, és nem feltétlenül tudta volna biztonságosan feladni megszerzett pozícióit. Cato a Kr. e. 55-ös hadjárat kapcsán is megvádolta Caesart,

¹⁶⁶ GILLIVER, *i. m.*, 89

¹⁶⁷ Plut. *CatMin.* 51.

¹⁶⁸ Plut. *Caes.* 22. Ford. MÁTHÉ Elek.

¹⁶⁹ HOLMES, *i. m.*, 228.

hogy megszegte a fegyverszünetet, elfogta a germán követeket, és így aratott győzelmet, amivel a rómaiak számára fontos *fides*, ezen keresztül az istenek ellen is vétett.¹⁷⁰ „*Cato viszont azt követelte, hogy szolgáltatassák ki Caesart azoknak, akikkel igazságtalanságot követett el, hogy bűnének átkos következményét ne vegyék magukra, hanem hárítsák el a városról.*» Áldozatot mindenképpen mutassunk be az isteneknek - tette hozzá -, hogy a hadvezérek örültségéért és eszeveszett cselekedeteiért ne sújtsák a katonákat, sőt kíméljék meg a várost is.»¹⁷¹

A kiszolgáltatás nem biztos, hogy egyszerű retorikai fogás, erre volt példa egy sikertelen hadvezér esetén a római történelemben,¹⁷² de Caesarnál ez szóba sem jöhetett, hiszen kivételes sikereket ért el. Cato vádjai között azonban nem kap hangsúlyt Caesar túlzása, a vád az igazságtalanság és a *fides* megsértése kapcsán merül fel. Lehetséges, hogy a barbár gall tömegek megölése a normarendszer része volt, ezzel még Cato sem szállt szembe, inkább a hagyományos római értékek, a *fides*, valamint az ezzel részben összefüggő vallás szabályai mentén ítélte el őt. Természetesen nem minden szenátor volt Caesar ellen, hiszen többször hálaadást is szavaztak meg neki. Akik felszólaltak a kegyetlenségek ellen, azokat inkább Caesar növekvő befolyása zavarta, mintsem a gallok kivégzése. Suetonius Caesar gyilkosságának okait taglalva az egyik fontos indítékként azt nevezi meg, hogy Caesar bevett félig barbár gallokat a szenátusba, és ez óriási felháborodást keltett.¹⁷³ Így nyilvánvaló, hogy nem emberségből került elő a gall áldozatok ügye a szenátusban. Catullus részéről is érték vádak, megaláztatások, hiszen versében Mamurrával,

¹⁷⁰ GOLDSWORTHY, *Caesar, i. m.*, 276.

¹⁷¹ Plut. *CatMin.* 51.

¹⁷² TAKÁCS, *i. m.*, 75–76. – C. Hostilius Mancinust Kr. e. 137-ben kiszolgáltatták meztelenül és megkötözve a numantiaiaknak, mert vereséget szenvedett és előnytelen békét kötött.

¹⁷³ Suet. *Caes.* 76.

a főmérnökével említi egy szinten,¹⁷⁴ züllött hálótársaknak nevezi őket, és még súlyosabb sorok is elhangzanak.¹⁷⁵ A 29. carmen szintén tükrözi Catullus véleményét és durva támadásokat is tartalmaz.¹⁷⁶ Suetonius is szkeptikusan áll a kérdéshez, szerinte Caesar minden alkalmat kihasznált a háborúskodásra, még ha az igazságtalan és veszedelmes volt is. Még egy szenátusi ellenőrző bizottságot is említ a helyzet kivizsgálására.¹⁷⁷ Ezek inkább Caesar politikai ellenfeleinek és irigyeinek a visszhangjai, még ha valóban voltak is olyan akciói, amelyek látszólag nem sok hasznot hoztak (például a britanniai¹⁷⁸ és rajnai átkelések).

Részen a gallok is tisztában lehettek a római helyzettel és erőviszonyokkal. Ez az Ariovistussal történő tárgyalás során is kiderült: „*Mellesleg ha sikerülne megölnie őt, [ti. Ariovistusnak Caesart] számos római nemesnek és államférfinak tenne jó szolgálatot (az illetők követek útján biztosították efelől); halála árán megszerezhetné valamennyiük jóindulatát és barátságát.*”¹⁷⁹ Ezek alapján a germánok is tisztában voltak a Caesart ért kritikákkal, és az ellenséges nézetekről is tudtak. Az idézet alapján a római politikusok hazaárulása is felmerül, és látszik, hogy nem csak a belpolitikában próbáltak Caesarnak ártani. A Kr. e. 52-es lázadás idején is figyelhették a gallok a római politika alakulását, ami a felkelés kitörésében és a taktika kialakításában is szerepet játszhatott. Elterjedt P. Clodius megölésének híre, így azt remélték, hogy a zavaros pártharcok lekötik Caesart, és nem tud visszatérni a seregéhez.¹⁸⁰

¹⁷⁴ KAMM, *i. m.*, 80.

¹⁷⁵ CATULLUS *versei*, Bp., Franklin-társulat, 1901 (Görög és latin remekírók). LVII. 1–10. ford. CSENGÉRI János

¹⁷⁶ William C. SCOTT, *Catullus and Caesar* (C. 29), CPh, 1971/1, 17–25.

¹⁷⁷ Suet. *Caes.* 24.

¹⁷⁸ Dio XXXIX. 53.

¹⁷⁹ BG I. 44.

¹⁸⁰ BG VII. 1.

Az előbbieket összefoglalva Caesar egy teljesen más világban élt, ahol máshogyan viszonyultak a pusztításhoz. Egyrészt a római korszakban az egész Mediterráneum kultúrájára az ellenséges, agresszív politika volt jellemző, és csak a modern kutatás helyezte a súlypontot negatívan Róma agresszivitására, talán pont a sikeressége okán.¹⁸¹ Az ellenfelek is hasonlóan cselekedtek, erre számos példa van. Galliában is folytak viszályok, törzsi belharcok, amelyek ugyanolyan pusztítással, fosztogatással jártak, mint Caesar hadjáratai. A modern népiertés fogalom sem feltétlenül alkalmazható Caesar tetteire, hiszen nem etnikai alapon pusztított el népcsoportokat, hanem más tényezők alapján. A hadjárat nehézsége, a katonák bosszúvágya, az ellenfél kegyetlenkedése, a példamutatás, a megszerezhető profit és az elrettentés is szerepet játszott Caesar döntéseinél. Inkább a gyakorlatiasság, és az adott helyzetben a számára legelőnyösebb döntés meghozatala volt a fő cél, nem pedig a módszeres gyilkolás. Caesar legtöbbször hideg fejjel és pragmatikusan döntött. Ha az ellenfél a nyílt ütközetek kerülését választotta, akkor a rómaiak pusztítással érték el a meghódolásukat. Julius Caesar Augustus önéletrajzának mondatához hasonlóan, ha Róma biztonságának veszélyeztetése nélkül megtehetette, akkor megkímélte az idegen népeket.¹⁸² Általában csak az ellenállásra válaszolt Róma kegyetlenséggel, a meghódolókkal elnéző volt. Az öncélú kegyetlenkedést elítélték, de ha az Róma érdekeit szolgálta, minden fenntartás nélkül elfogadható volt.¹⁸³ Az áldozatok száma egyfajta értékmérő is volt Rómában, hiszen minimum ötezer halottat kellett „felmutatni” egy triumphushoz. Ez az elképzelés Valerius Maximusra vezethető vissza,¹⁸⁴ de Appianos is

¹⁸¹ ECKSTEIN, *i. m.*, 3–4.

¹⁸² *Res Gestae Divi Augusti*, ford. BORZSÁK István = Görög-római szöveggyűjtemény, szerk. NÉMETH György, Bp., Osiris, 2011., 257–265. l. 3.

¹⁸³ GOLDSWORTHY, Caesar, *i. m.*, 267.

¹⁸⁴ GILLIVER, *i. m.*, 89.; RIGGSBY, *i. m.*, 198.; részletesebben: BEARD, *i. m.*, 209–210. – Orosiusnál található egy példa a törvény 5000-es számadatára (Orosius V. 4.7.),

említ hasonló szabályt, ő egy magasabb, 10.000 fős minimumot határoz meg.¹⁸⁵ Egy hatalmas sereg legyőzése jóval nagyobb dicsőségnak számított.¹⁸⁶ Összegzésül: leginkább a saját sikerek elérése, Gallia pacifikálása és meghódítása volt Caesar fő célja, ami mellesleg hatalmas áldozatokba került.

Összegzés

A hadjárat sikerében sok minden szerepet játszott: Caesar személyes tehetsége, politikája, a római hadsereg technológiai és szervezetségi fölénye, a hadvezér által kiváltott bátorság, harctéri pszichózis a katonákban,¹⁸⁷ Gallia megosztottsága, és még sok más tényező. Így messziről nézve elhomályosodhat és távolinak tűnhet a több százezer ember megölése, de attól még súlyos tettről van szó, és a korszakban ez még súlyosabb jelentőséggel bírt az akkori népeséghez viszonyítva. Megállapítható, hogy a legtöbb antik szerző nyilvánvalóan túlzott a pusztítást illetően, valójában több százezres nagyságrendű lehetett a halottak száma Caesar számait alapul véve. A pusztítás más formái is jelentősek voltak, amelyeket még nehezebb felmérni. Összességében Julius Caesar céljait, indítékait, Galliában végzett pusztításának különféle formáit próbáltam minél pontosabban meghatározni a vonatkozó források ismertetésével, összegzésével, összehasonlításával. Legtöbbször Caesar adatait tekintettem maximumnak, amit mérsékelve közelebb juthatunk a valósághoz. A későbbiekben a *Commentarii de bello civili*-vel is érdemes lehet

de valószínűleg rá is hatott az előbbi forrás. Igaz kevés az említés erről a törvényről, valamint a gyakorlati alkalmazása is kérdéses, de azt biztosan jelzi, hogy az áldozatok száma értékmérőnek, teljesítménynek számított a korban.

¹⁸⁵ Appianos II. 44.

¹⁸⁶ BRUNT, *i. m.*, 694.

¹⁸⁷ J. E. LONDON, *The Rhetoric of Combat: Greek Military Theory and Roman Culture in Julius Caesar's Battle Descriptions*, CLAnt, 18(1999), 2.sz. 273–329, 325.

összehasonlítani a gall háborúról leírtakat. Új irány lehet a számadatokkal kapcsolatban a szövegkritikai módszerek alkalmazása, ami szintén egyéb eredményekhez és pontosításokhoz vezethet. Így ezeket a számadatokat nem tartom véglegesnek, a további kutatás még változtatásokat hozhat.

A megítélést illetően fontos leszögezni, hogy a Caesart ért kritikák nem humanitárius felszólalások voltak, hanem politikai ellenfeleinek reakciói. A nép körében Caesar híreit üdvözlötték, a mérsárlással kapcsolatos hozzáállás, a barbár emberéletről való gondolkodás is érdekes kutatás témája lehet. Ugyanakkor hatalmas sikere és hadereje visszatetszést és félelmet is szült egyesek szemében, így érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogy milyen szerepet játszhatott a hadjárat a polgárháború kitörésében, a köztársaság bukásában. Pompeiusszal az egyre élesedő rivalizálás is a siker felé terelte Caesart. Ha mindezeket a tényezőket figyelembe vesszük, és egy korabeli római szemével nézünk rá, egészen más vetületben láthatjuk a személyét, és nem feltétlen egy népirtót látunk benne. Nem szeretném felmenteni sem Caesart, a mai fogalmaink szerint talán népirtónak is nevezhetnénk, de mint tudjuk, Caesar nem ma élt, hanem több mint 2000 éve, egy teljesen más világban.

Szövegkiadások

- APPIANOS, *Róma története*, Bp., Osiris, 2008. ford. HAHN István
- IULIUS CAESAR, *A polgárháborúról = Iulius Caesar feljegyzései a gall háborúról, a polgárháborúról*, Bp., Magyar Helikon, 1974. ford. SZEPESSY Tibor
- IULIUS CAESAR, *A gall háborúról*, Bp., Európa, 1964. ford. SZEPESSY Tibor
- CATULLUS *versei*, Bp., Franklin-társulat, 1901 (Görög és latin remekírók). ford. CSENGERI János
- M. TULLIUS CICERO, *Epistulae ad Quintum fratrem, Epistulae ad M. Brutum*, szerk. D. R. Shackleton BAILEY, Stuttgart, 1988, (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

- CASSIUS DIO: *Roman History*, ford. Herbert B. FOSTER, 1905-06, (Vols 3-4).
- DIODORUS SICULUS, *The library of History*, transl. Charles Henry OLDFATHER et alii, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/home.html. – Letöltés ideje: 2018.10.27.
- EUTROPIUS, *Róma rövid története*, Helikon, 2003. ford. TERAVÁGIMOV Péter
- FLORUS, *Róma háborúi*, Bp., Európa, 1979. ford. HAVAS László
- LIVIVS, *A római nép története a város alapításától*, IV, Bp., Európa, 1982 (Bibliotheca Classica). ford. MURAKÖZY Gyula
- OROSIUS, *Seven Books of History Against Pagans*, Liverpool, 2010 (Translated texts for historians, 54). transl. A. T. FEAR
- PLINIUS, *Historia Naturalis*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html – Letöltés ideje: 2019.04.12.
- PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, I, Magyar Helikon, 1978. ford. MÁTHÉ Elek
- Res Gestae Divi Augusti*, ford. BORZSÁK István = Görög-római szöveggyűjtemény, szerk. NÉMETH György, Bp., Osiris, 2011., 257–265.
- C. SALLUSTIUS CRISPUS, *Catilina összeesküvése* = C. Sallustius Crispus összes művei, Bp., Magyar Helikon, 1978. ford. KURCZ Ágnes
- STRABÓN, *Geógraphika*, Bp., Gondolat, 1997. ford. Dr. FÖLDY József
- GAIVS SVETONIIVS TRANQVILLVS, *Julius Caesar*. = Gaius SVETONIIVS Tranquillus, *A caesarok élete*, Magyar Helikon, 1975. ford. Kis Ferencné
- TACITVS, *Iulivs Agricola élete* = Tacitus összes művei, Bp., Gondolat, 1961 (Aurora 17). ford. BORZSÁK István
- TACITVS, *Évkönyvek*. = Tacitus összes művei, Bp., Gondolat, 1961 (Aurora 17). ford. BORZSÁK István
- VELLEIVS PATERCVLVS, *Róma története*, Szeged, Lectum, 2007. ford. HOFFMANN Zsuzsanna
- VERGILIIVS, *Aeneis* = Vergilius összes művei, Bp., Magyar Helikon, 1967, (Helikon klasszikusok), ford. LAKATOS István <http://mek.oszk.hu/06500/06540/06540.htm#24> – Letöltés ideje, 2019. 04. 12.

Bibliográfia

- Ernst BADIÁN, *Roman Imperialism in the Late Republic*, Oxford, Basil Blackwell, 19682.
- J. P. V. D. BALSDON, *The Veracity of Caesar*, G&R, 1957/1, 19–28.
- Mary BEARD, *The Roman triumph*, London, Harward University Press, 2007.
- Richard A. BILLOWS, *Julius Caesar: The Colossus of Rome*, Abingdon, Routledge, 2009.

- Ernie BRADFORD, *Julius Caesar: The Pursuit of Power*, Open Road Integrated Media, 1984. [e-book]
- Robert D. BROWN, *Two Caesarian Battle-Descriptions: A Study in Contrast*, CJ, 1999/4, 329–357.
- P. A. BRUNT, *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*, Oxford, Oxford University Press, 1971.
- Brian CAMPBELL, *War and Society in Imperial Rome 31 BC–AD 284*, London – New York, Routledge, 2004 (Warfare and History).
- Luciano CANFORA, *Julius Caesar: The People's Dictator*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007.
- CSERÉP József, *C. Julius Caesar commentariusainak folytatásai és Asinius Pollio*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1906 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 19. 8.).
- Hans DELBRÜCK, *Warfare in Antiquity*, Lincoln – London, University of Nebraska Press, 1990 (History of the art of war, 1). transl. Walter J. RENFROE
- Monroe E. DEUTSCH, *Suetonius and Caesar's German Campaigns*, TAPhA, 47 (1916), 23–33.
- Stephen L. DYSON, *Caesar and the Natives*, CJ, 1968/8, 341–346.
- Arthur M. ECKSTEIN, *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2006.
- Jane F. GARDNER, *The 'Gallic Menace' in Caesar's Propaganda*, G&R, 1983/2, 181–189.
- Ruth Michael GAIS, *Caesar's Techniques of Persuasion in De Bello Gallico*, CO, 1979/5, 104–06.
- Mattias GELZER, *Caesar, Politician and Statesman*, Oxford, Harvard University Press, 1968. transl. Peter NEEDHAM
- Kate GILLIVER, *Caesar's Gallic Wars*, Oxford, Routledge, 2003 (Essential histories).
- A Companion to Julius Caesar*, ed. Miriam GRIFFIN, Wiley-Blackwell, 2009.
- The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, ed. Luca GRILLO, Cambridge University Press, 2017.
- Adrian GOLDSWORTHY, *Caesar, Life of a Colossus*, New Haven – London, Yale University Press, 2006.
- Adrian GOLDSWORTHY, *Pax Romana: War, Peace and Conquest in the Roman World*, New Haven – London, Yale University Press, 2016. [e-book]
- C. GOUDINEAU, *Gaul = The Cambridge Ancient History: The Augustan Empire, 43 B.C – A.D. 69*, edd. Alan K. BOWMAN, Andrew LINTOTT, Edward CHAMPLIN, Cambridge, Cambridge University Press, 19962 (10) 464–502.

- HAVAS László, *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
- David HENIGE, *He came, he saw, we counted: The historiography and demography of Caesar's Gallic numbers*, *Annales de démographie historique*, (1998), 1. sz. 215–242.
- T. Rice HOLMES, *Caesar's Conquest of Gaul*, Oxford, Clarendon Press, 19112.
- Simon JAMES, *The Archaeology of War* = *The Oxford Handbook of Warfare in the Classical World*, edd. Brian CAMPBELL, Lawrence A. TRITLE, New York, Oxford University Press, 2013, 91–127. [e-book]
- Arthur D. KAHN, *The Education of Julius Caesar: A Biography, a Reconstruction*, New York, Schocken Books, 1986.
- Antony KAMM, *Julius Caesar: A life*, Abingdon, Routledge, 2006.
- KÁKÓCZKI Balázs, *A katonai logisztika néhány kérdése – Logisztika a római hadseregben* = *Studia Militaria: Hadtörténeti tanulmányok*, szerk. LISZNYAI Lajos, KALÓ József, Debrecen, 2004.
- K. H. LEE, *Caesar's Encounter with the Usipetes and the Tencteri*, G&R, 1969/1, 100–103.
- J. E. LONDON, *The Rhetoric of Combat: Greek Military Theory and Roman Culture in Julius Caesar's Battle Descriptions*, *CLAnt*, 1999/2, 273–329.
- Llewelyn MORGAN, *The Autopsy of C. Asinius Pollio*, *JRS*, 90 (2000), 51–69.
- Christian MEIER, *Caesar: A Biography*, Basic Books, 1997. [e-book]
- Theodor MOMMSEN, *A rómaiak története*, Bp., Franklin Társulat, 1877 (I – VIII.). ford. Toldy István
- M. James MOSCOVICH, *Obsidibus Traditis: Hostages in Caesar's De Bello Gallico*, *CJ*, 1979/2, 122–128.
- Josiah OSGOOD, *The Pen and the Sword. Writing and Conquest in Caesar's Gaul*, *CLAnt*, 2009/2, 328–358.
- Daniel PERETZ, *Military Burial and the Identification of the Roman Fallen Soldiers*, *Klio*, 2005/1, 123–138.
- David POTTER, *Caesar and the Helvetians* = *New Perspectives on Ancient Warfare*, edd. Garrett G. FAGAN, Matthew TRUNDLE, Leiden – Boston, 2010, 305–329.
- Karoline RESCH, *Omnibus centurionibus occisis – Überlegungen zu relativen Verlustzahlen bei Caesar*, *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 2010/1, 122–127.
- Andrew M. RIGGSBY, *Caesar in Gaul and Rome: War in words*, Austin, University of Texas Press, 2006.
- Nico ROYMANS, Manuel FERNÁNDEZ-GÖTZ, *Caesar in Gaul: New Perspectives on*

- the Archeology of Mass Violence* = Theoretical Roman Archeology Conference, edd. Alex SMITH et alii, Oxford, Oxbow Books, 2015, 70–80.
- Michael M. SAGE, *Roman Conquests: Gaul*, Barnsley, Pen & Sword Books, 2011. [e-book]
- William C. SCOTT, *Catullus and Caesar* (C. 29), CPh, 1971/1, 17–25.
- A. N. SHERWIN-WHITE, *Caesar as an Imperialist*, G&R, 1957/1, 36–45.
- TAKÁCS László, *A római diplomácia*, Bp., Akadémiai, 2013.
- Hans van WEES, *Genocide in the Ancient World* = The Oxford Handbook of Genocide Studies, edd. Donald BLOXHAM, A. Dirk MOSES, Oxford University Press, 2010, 239–258.
- T. P. WISEMAN, *Caesar, Pompey and Rome* = The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic. 146–43 B.C., ed. J. A. CROOK, Cambridge, Cambridge University Press, 20082, (9), 368–423.

*„S te, Íphigeneia, majd Braurón szent lépcsein,
az istennő szentélye kulcsát őrized (...)” –*

Interpretációk egy héraína kultuszára

Bevezetés

Tanulmányomban Artemisz istennő attikai, Braurón településhez kötődő kultuszának egy különleges aspektusát vizsgálom, mégpedig Iphigeneia megjelenési formáit a kultuszban. A brauróni Artemisz kultusz a görög vallás egy rendkívül egyedülálló, ugyanakkor kevésbé ismert kultusza, egy tipikusan női kultusz, hiszen a női élet legfontosabb állomásai jelennek meg benne: a gyermeklányból nővé válás, az ehhez kapcsolódó átmeneti rítus, és a gyermekszüléshez kötődő rituálék. A kultusz legfőbb jellegzetessége, hogy az átmeneti rítus szertartásában, kislányok medvének öltözve táncolnak Artemisz tiszteletére. A kultuszhelyszín rituáléihoz Artemisz istennő mellett, a szépirodalmi és történeti hagyomány egy másik női személyt is Braurónhoz kötött, mégpedig Iphigeneiát. Munkámban

a brauróni Iphigeneia-jelenléte fogom vizsgálni, kitérve a héraína és Braurón kapcsolatát leíró forrásokra. Összevetem az írásos emlékeket a tárgyi bizonyítékokkal, felvetem egy másik istennő esetleges szerepekörét a kultuszban, és felteszem a kérdést, egyáltalán beszélhetünk-e Iphigeneia-kultuszról, vagy netán a héraína brauróni jelenléte csak a klasszikus kori görög tragédiaírók szüleménye. Első nagyobb fejezetként Iphigeneia írásos és tárgyi emlékeken való megjelenését szeretném bemutatni, majd a héraína brauróni szerepének, megjelenési formáinak kérdésköreit fogom vizsgálni Euripidész egyik tragédiájának, az Íphigeneia a taurosok között 1462–1467 sora, illetve Arisztophanész *Lüszisztraté* komédiájának 645. sorához fűzött kommentár alapján.

Iphigeneia megjelenési formái írásos és tárgyi emlékeken

Iphigeneia, Agamemnón lánya, a feláldozott, de az oltárról megmentett héraína mítosza igen népszerű volt a görög költészetben, a királylány sorsát több változatban is ismerjük, története pedig a klasszikus kori görög drámaírók egyik kedvelt témája volt. Iphigeneia ugyanakkor kezdetben feltehetőleg nem kapcsolódott az Átreidák családjához¹, nevének eredeti jelentése „az erővel uralkodó” vagy az „erővel a születéseken uralkodó”.² A héraína megnevezése folyamatosan változott, nevét is számos változatban megtaláljuk. Egyes feltételezések szerint egy Iphigeneiához hasonló név már a püloszi Lineáris B táblákon is megfigyelhető. Hugh Lloyd-Jones szerint a táblákon megjelenő *I-pe-me-de-ja* talán azonosítható Iphigeneiával. Állítását arra alapozza, hogy az *Iliász*ban már megjelenik egy Íphianassza nevű lány, aki talán azonos Iphigeneiával, és amely

¹ KERÉNYI Károly, *Görög mitológia: I. Történetek az istenekről és az emberiségről. II. Hérostörténetek*, Szeged, Szukits, 1977. 343–346., 343.

² KERÉNYI, *i.m.* 343.

nevet ő egy kreált névnek tart, melynek részei külön-külön megtalálhatóak a bronzkori táblákon.³ Természetesen Iphigeneia bronzkori jelenléte csupán feltételezés. Iphigeneia az, aki talán már az *Iliász*ban is megjelenik Íphianassza néven.⁴ Az *Iliász* kapcsán két dolgot érdekes megfigyelni. Az első természetesen az Íphianassza név megjelenése. Homérosz Íphianasszát Agamemnón három lányai között említi Laodiké (a későbbi Elektra) és Khrüszothemisz mellett, vagyis ez az első biztos megjelenése, egy Iphigeneia nevéhez hasonló női névnek, aki még Agamemnón családjához is tartozik. Ugyanakkor ez az Íphianassza feltételezhetően nem azonos a későbbi Iphigeneiával, mert az *Iliászból* hiányzik a lány feláldozásának története, holott az eposz nagymértékben tárgyalja a Trójai háború előzményeit, így az auliszi eseményeket is. Horváth Judit állítása szerint ennek oka az, hogy a szerző a Trójába induló katonák hősiességét kívánta hangsúlyozni, melybe nem férhetett bele egy, a későbbi korokban barbárnak titulált emberáldozati gyakorlat.⁵ Az Íphianassza név Homérosz mellett megjelenik még Szophoklész *Elektrájában* is, de itt a szerző már 4 lánygyermeket tulajdonít Agamemnónnak. Elektra és Khrüszothemisz mellett az első, a legidősebb Iphigeneia, akit a király Auliszban feláldozott,⁶ a másik pedig Íphianassza.⁷ Agamemnón lányának feláldozása, és az Iphigeneia

³ NOSCH Marie Louis, *Approaches to Artemis in Bronze Age Greece = From Artemis to Diana, the Goddess of Man and Beast*, ed. FISCHER-HANSEN Tobias és POULSEN Birte. University of Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2009, (Danish Studies in Classical Archeology, Acta Hyperborea 12) 21–41., 32.

⁴ HOMÉROSZ, *Íliász*, 9, 145. Budapest, Magyar Helikon, 1974. 9–449., 152.

⁵ HORVÁTH Judit, *Zeus, Danaé és az aranyeső, Időábrázolás a mitikus történetekben = Tengeristenő az Olymposon. Mítoszok szóban és képen*. szerk. Horváth Judit, Budapest, Gondolat, 2015, 9–31., 12–13.

⁶ „egyedül merte minden hellének között/ föláldozni nővéredet (...)” SZOPHOKLÉSZ, *Elektra, Szophoklész drámái*. (A világirodalom klasszikusai) Ford. Devecseri Gábor. h.n: Európa, 1983. 231–293., 251.

⁷ „nézd csak, Khrüszothemisz mint él, s miként/ Íphianassza; (...)” Elektra, ford.

név egyik első megjelenése a Küpriában maradt fenn. A feláldozásra szánt Iphigeneiát Artemisz elmenekíti az oltárról helyébe egy gímszarvast helyez, a királylányt pedig a tauroszok földjére viszi és hallhatatlanná teszi.⁸ A királylány feláldozását említő másik forrás Hésziodosz *Az Asszonyok Katalógusa*. Hésziodosz elveszett művére Pauszaniász hivatkozik.⁹ A szerző azt írja, hogy Iphigeneia nem halt meg, hanem Artemisz akaratából Hekatévá változott, vagyis a héraína egy alvilági istenséggé lett. A klasszikus kor tragédiaszerzőinél, többek között, Aiszkhülosz *Agamemnón* című tragédiájában van szó Iphigeneia feláldozásáról, de a fennmaradt tragédiák közül kétségtávol Euripidész két tragédiája: *Íphigeneia Auliszban* és *Íphigeneia a tauroszok között* a legfontosabb.

Az Íphigeneia a tauroszok között című tragédia az első olyan forrás, amely segítségünkre lehet Iphigeneia brauróni jelenlétének vizsgálatában. A tragédiában a tauroszok földjére (ami talán a Krím-félszigetnek felel meg)¹⁰ vitt Iphigeneia, mint Artemisz papnője teljesít szolgálatot: feladata az, hogy a tauroszok földjére érkező helléneket áldozza fel az istennőnek. Egyik nap testvére, Oresztész és unokatestvére megérkeznek a tauroszok földjére. A testvérek a tragédia végén ellopják Artemisz kultuszszobrát, de a tauroszok elfogják őket. A konfliktust Pallasz Athéné oldja fel azzal, hogy különböző feladatokat ad a testvérpárnak, így azok elmenekülhetnek a tauroszoktól. Iphigeneiának ezt mondja: „*S te, Íphigeneia, majd Braurón szent lépcséin / az istennő szentélye kulcsát őrized: s ha meghalsz, ott léssz eltemetve: szobrodat / olyan szépen szőtt fátyolokkal díszítik / miket otthonukban szülés közt kiszennvedő asszonyok hagynak.*”¹¹ Vagyis Iphigeneiának

Devecseri Gábor, 157–158, 238.

⁸ *Küприя*, Fr. I., Proklosz Khresztomathia, *Küприя* = HOMÉROSZ, *Íliász*, *Odiüsszeia*, *Homéroszi Költemények*, Bp., Magyar Helikon, 1974. 895–896.

⁹ PAUSZANIASZ, *Görögország leírása*, I.43.1. Bp. Stúdió-Attraktor Kft 2000, 68.

¹⁰ KERÉNYI, *i.m.*, 344.

¹¹ EURIPIDÉSZ, *Íphigeneia a tauroszok között*, Ford. Devecseri Gábor 1463–1467

továbbra is istennőjét kell szolgálnia az attikai Braurónban, annak ígéretében, hogy halála után kultusza lesz az újonnan alapított szentélykörzetben. Euripidész állításai világosan szólnak egy Iphigeneiához köthető héraína kultusról Braurónban, és nem Euripidész az egyetlen olyan forrás, amely Iphigeneiát Braurónhoz köti. Arisztophanész *Lüszisztraté* komédiájának 645. sorához fűzött kommentár ezt mondja: „Néhányan azt mondják, az Iphigeneiával kapcsolatos történetekre, hogy azok Braurónban történtek, nem pedig Auliszban. Euphorion ezt írja: »Braurónnál, a tenger mellett van Iphigeneia sírja.« Agamemnón, úgy tűnik, Braurónban áldozta fel Iphigeneiát, nem Auliszban, és hogy helyette medvét és nem szarvast áldoztak fel. Ezért ünnepelnek misztériumot az ő tiszteletére.”¹² A két forrás mellett érdemes megemlíteni, hogy Aiszkhülosz *Agamemnónjában*, illetve az *Íphigeneia Auliszban* című tragédiában is, ugyan csak közvetve, de találunk olyan elemeket, amely Iphigeneia brauróni jelenlétére utalhatnak.

Iphigeneia brauróni jelenléte Az Íphigeneia a tauroszok között
1462–1467. sora szerint

A következőkben Euripidész tragédiájának 1463–1467 sorait kiindulási alapul véve szeretném vizsgálni Iphigeneia jelenlétét a kultuszban. A tragédiaíró ezt írja: „S te, Íphigeneia, majd Braurón szent lépcsőin / az istennő szentélye kulcsát őrized.”¹³ Az első vizsgálati pont a szent lépcső kérdése. A kérdés a következő: vajon az Euripidész

– EURIPIDÉSZ, Íphigeneia a tauroszok között, *Euripidész válogatott drámái*, h.n., Magyar Helikon, 1961. 275–335., 333. Ehhez: KYRIAKOU Poulheria, *A Commentary on Euripides' Iphigeneia in Tauris*. *Untersuchungen zur Antiken Literatur und Gesichte* Berlin, New York, De Gruyter, 2006, 1462–67a. 458–460.

¹² EKROTH Gunnel, *Inventing Iphigeneia? On Euripides and the Cultic Construction of Brauron*, Kernos, *Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*, 16 (2003), 59–118., 62., saját fordítás.

¹³ Uo.

által leírt lépcső, azonos-e Braurónnal, az ottani kultuszhelyszínnel? Az ősi Braurón települése Athéntól 35 km-re, Marathóntól nem messze helyezkedett el, közvetlenül a tengerpart mellett, a településnél az Eraszinosz folyó folyt, viszonylag gazdaggá téve a vidéket. A településtől kicsit távolabb a Hümmetosz-hegy található, de maga a szentélykörzet sík vidéken fekszik, tehát – a földrajzi viszonyokból kiindulva – nem bizonyos, hogy Euripidész ténylegesen a brauróni szentélykörzetről ír. A Braurónt kutató régészek, ugyan találtak a szentélykörzetben lépcsőmaradványokat,¹⁴ melyek talán a kultusz rituáléiban kiemelkedő szerepet tölthettek be, de kérdés, hogy Euripidész járt-e egyáltalán Braurónban, vagy mennyire ismerhette a kultusz ünnepeit, ugyanis az ottani rituálék rendkívül zártak voltak, kutatásaim során pedig nem találkoztam olyan bizonyítékokkal, amelyek kielégítően alátámasztanák akár a szerző, akár általánosan a férfiak jelenlétét Braurónban. Természetesen lehetséges, hogy – a magánfelajánlások körében – egészséges gyermek születése után hálából mindkét szülő felajánlásokat tett Artemisznek, emellett tudjuk, hogy a kultusz egyik ünnepén a Braurónián, a férfiaknak lehetőségük volt, hogy nőekkel találkozzanak,¹⁵ de

¹⁴ Ehhez lásd: EIJNDE Floris van den, *Cult and society in early Athens. Archeological and Anthropological approaches to state formation and group participation in Attica. 1000-600 BCE*. PHD Amsterdam 2010., Utrecht University Repository. EKROTH Gunnel., *Inventing Iphigeneia? On Euripides and the Cultic Construction of Brauron*, Kernos, *Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*, 16. (2003), 59-118. NIELSEN Inge, *The sanctuary of Artemis Brauronia. Can Architecture and Iconography Help to Locate the Settings of the Rituals? = From Artemis to Diana, the Goddess of Man and Beast*. ed. FISCHER-HANSEN Tobias és POULSEN Birte, University of Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2009. (Danish Studies in Classical Archeology, Acta Hyperborea 12) 83-117. PAPADIMITRIOU John, *The Sanctuary of Artemis at Brauron*, *Scientific American* 208, 6 (1963), 110-120.

¹⁵ ARISZTOPHANÉSZ, *Béke*, 874. – ARISZTOPHANÉSZ, *Béke*, *Arisztophanész vígjátékai*, (Osiris Klasszikusok). Ford. Arany János. szerk. DOMOKOS Mátyás, Budapest, Osiris, 2002., 307-375., 350.

a kultusz fontosabb, belső eseményeiben nem vehettek részt. Viszont ha Euripidész nem Braurón szent lépcsőjéről írt, akkor felmerül a kérdés, hogy milyen helyszínről mintázta Braurónt. Talán a Kr.e. 6. században az athéni Akropoliszon megépítették Artemisz Braurónia szentélykörzetét, az úgynevezett Brauroneiont. Ha feltételezzük, hogy a szentélykörzet kölcsönözte a vidéki kultusz ünnepeit, és más sajátosságait, akkor lehetséges, hogy Euripidészt az akropoliszi szentélykörzet inspirálhatta Braurón képének megrajzolásában. A régészeti leletek is ezt látszanak alátámasztani, ugyanis a szentélykörzet közvetlenül az Akropolisz kapuja, a Propülaia mellett helyezkedett el, vagyis magaslaton, melyhez lépcső vezetett fel.¹⁶ Ráadásul a görög-perzsa háborúk utáni időszakban az akropoliszi Brauroneion a vidéki szentélykörzet nyilvántartási helyeként működött,¹⁷ tehát Athénban is viszonylag egyszerűen információkat lehetett szerezni a vidéki kultuszról. Ezeket figyelembe véve, valószínűbb, hogy Euripidész az akropoliszi szentélykörzetet ismerve alkotta meg a vidéki szentélykörzetről írt lépcsőképet.

Euripidész szövegén tovább haladva, a következő fontos elem az alábbi: „*s ha meghalsz, ott léssz eltemetve.*”¹⁸ Ez az állítás megtalálható Euripidész mellett a szkolionnál is: „*Braurónnál, a tenger mellett van Iphigeneia sírja.*” A két forrást ismerve látható, hogy mindenféleképpen volt egy olyan hagyomány, vagy mítosz, amely Iphigeneiát Braurónhoz kötötte, melyek igazolni látszanak a hēróina sírjának helyét

¹⁶ Ehhez lásd: MEJER Jorgen, *Artemis in Athens. = From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast.* ed. FISCHER HANSEN Tobias és POULSEN Birte, University of Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2009. (Danish Studies in Classical Archeology, Acta Hyperborea, 12) 61-79. RHODES Robin F., John J. DOBBINS, *The Sanctuary of Artemis Brauronia on the Athenian Akropolis*, Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens 48, no. 4. (1979), 325-341.

¹⁷ PAPADIMITRIOU, *i.m.*, 113.

¹⁸ Uo.

a szentélykörzetben. Az írásos források állításait ismerve felmerülhet a kérdés, hogy vannak-e bármilyen tárgyi, régészeti bizonyítékai Iphigeneia jelenlétnek Braurónban, amelyhez esetlegesen köthető lehet Euripidész, illetve a szkolion nézeteihez. Az 1948 és 1963 között zajló brauróni régészeti ásatásokon John Papadimitriou, az ásatások vezetője, a szentélykörzet egy távolabbi részében egy kis templomot fedezett fel, amelyet egy beomlott barlang helyébe építettek. Papadimitriou a barlangot, Euripidész állításából kiindulva, Iphigeneiához kötötte, álláspontját pedig azzal indokolta, hogy mivel a görög héroszok sírjai nagyon gyakran barlangokban helyezkedtek el, és irodalmi források is szólnak a brauróni Iphigeneiáról, ezért ez a barlang az ő sírjaként funkcionálhatott.¹⁹ Szerinte Iphigeneia egy prehisztorikus termékenységistennő, akinek kultusza később átalakult, Iphigeneia mint királylány, és Artemisz papnőjének kultuszává.²⁰ John Papadimitriou írása, az 1963-ban megjelent *The Sanctuary of Artemis at Brauron*,²¹ a régész szinte egyetlen publikációja a szentélykörzetben folytatott ásatásról, amely alapvetően egy jó munka és fontos írás, de sok esetben megfigyelhető, hogy Papadimitriou a feltárt régészeti emlékeket, és az abból levonható következtetéseket mindig egy irodalmi vagy történeti háttérnek megfelelően magyarázza, amely kevésbé objektív interpretációkat eredményez. Iphigeneia kérdésköre is ide sorolható, Papadimitriou csakis az Euripidészhez köthető hagyományból kiindulva helyezi Braurónba Iphigeneiát, és mivel a barlang környékén nagyszámban talált felajánlási tárgyakat, a szentély maradványait a héraínához kötötte, annak ellenére, hogy semmi kézzelfogható bizonyítékot nem mutatott fel, amely Iphigeneia jelenlétét alátámasztaná.

¹⁹ PAPADIMITRIOU, *i.m.*, 115.

²⁰ PAPADIMITRIOU *i.m.*, 113. illetve ehhez még: BEVAN Elinor, *The Goddess Artemis and the Dedication of Bears in Sanctuaries, The Annual of the British School at Athens* 82 (1987), 17–21., 19.

²¹ PAPADIMITRIOU John, *The Sanctuary of Artemis at Brauron*, *Scientific American* 208, 6 (1963), 110–120.

Mindenesetre állítása annyira mérvadó lett, hogy a Braurónnal foglalkozó kutatók nagy része elfogadja interpretációit, csak kevesen kérdőjelezik meg Iphigeneia jelenlétét Braurónban és a kultuszban. Gunnel Ekroth szerint például nem releváns Iphigeneia brauróni jelenlétéről beszélni, mert a királylány jelenléte a rituálékban nem jelentős, valamint Iphigeneiának nincs Braurónhoz kötődő ábrázolása.²² Továbbá probléma az is, hogy más Iphigeneia-hagyományok más-más helyszíneket jelölnek meg a héraína sírjaként. A római kori szerző Pauszaniász, *Görögország leírása* című művében azt írja, hogy Megarában is van egy Iphigeneiának tulajdonított szentélykörzet és sír.²³ Pauszaniász emellett nem ért egyet azzal, hogy Iphigeneia valóban Braurónban szolgált volna Artemisz. Szerinte, amikor Iphigeneia elhagyta a tauroszok földjét, az Oresztésszel együtt elloptott Artemisz kultuszszoborral, a szobrot Braurónban hagyta, majd ő maga előbb Athénba, illetve Argoszba ment.²⁴ Pauszaniász állítása azonban többféle szempontból is hibás. A szövegben említett szobor valójában inkább Oresztészhez köthető, mert az ő feladata volt, hogy azzal új kultuszt alapítson Artemisz tiszteletére Halaiban,²⁵ (ez a későbbi Artemisz Tauropolosz kultusza).²⁶ A szerző másik állítása, mely szerint Iphigeneia Athénba, vagy Argoszba ment volna, szintén nem helytálló.²⁷ Az ugyanis, hogy a királylány egész életében

²² EKROTH, *i.m.*, 70.

²³ PAUSZANIASZ, *i.m.*, I. 43.1. 68.

²⁴ PAUSZANIASZ, *i.m.*, I. 33.1. 34.

²⁵ Oresztész feladata az Íphigeneia a tauroszok között végén is olvasható: „*Halainak hívja népem ezt a szent helyet/szentélyt emelve, ott a képmást elhelyezd/ a tauroszok földjéről adj nevet neki...*” EURIPIDÉSZ, Íphigeneia a tauroszok között, Ford. Devecseri Gábor. 1453–1455, 332.

²⁶ Ehhez lásd: KYRIAKOU, *i.m.*, 1449–1452, 1453. 455–456.

²⁷ Pauszaniász állítása csak abban az esetben helyes, ha a spártai Artemisz Orthia kultusz szemszögéből vizsgáljuk a szerző állítását. Pauszaniász ugyanis úgy gondolja, hogy az Oresztész és Iphigeneia által hozott szobor, a tauroszok földjéről, az valójában Artemisz Orthia kultuszszobra. Ebbe a Spárta központú képbe nyilvánvalóan

rendkívül szorosan kötődött Artemiszhez, a legtöbb Iphigeneiával kapcsolatos mítoszban egy általánosan megjelenő motívum, ugyanis az istennő számára akarták feláldozni Iphigeneiát, de ugyanakkor ő is menekítette meg az oltárról, majd számára teljesített Iphigeneia papnői szolgálatot a taurosoknál, tehát a királylány sorsa az auliszi eseményektől kezdve megpecsételődött. Az Íphigeneia a taurosok között című tragédia végén is ez figyelhető meg. Iphigeneia az egyetlen ugyanis, aki nem térhet haza családjához, hanem élete végéig az istennőt kell szolgálnia, azzal az ígérettel, hogy halála után majd kultusza lesz Braurónban.²⁸ A küldetés „isteni” jellegére utalhat az, hogy Iphigeneia véleményét Euripidész nem veti papírra, nem derül ki a királylány álláspontja, amely azért érdekes, mert Iphigeneiáról köztudott, hogy mennyire kötődik Argoszhoz és családjához. Az, hogy a királylány örökké Artemisz szűz papnője marad, szintén a kiválasztottságot jelenti, és lényegében Iphigeneia tehetetlenségét is az isteni akarattal szemben.²⁹ Euripidész a tragédia végét talán éppen a brauróni kultusz tükrében írta meg.³⁰ A szerző ismerhet-e a Küpriában található Iphigeneia-történetet, vagyis a tauroszi papnő képét, de tudhatta azt is, hogy Braurónban van egy Artemisz kultusz, vagy mellette esetleg egy másik női személynek a kultusza, ezért Iphigeneiát egy isteni jóslattal Braurónba „küldte”, s egyszerűen egy eredetmondát is alkotott a brauróni kultusz számára. Az Iphigeneia-jelenlét vizsgálatában éppen ezért releváns feltételezés a hárónát Artemisz alteregójának tekinteni. Kerényi Károly a brauróni Iphigeneiát³¹ is Artemisz alteregójaként írja le, de az istennő-héróna

nem férhetett bele Iphigeneia, mint Braurón papnője, ezért írhatta azt Pauszaniász, hogy Iphigeneia végül hazatért a családjához Argoszb. Ehhez lásd: Görögország leírása, I.33.1. 54., III. 16.9–10. 177–178.

²⁸ KYRIAKOU, *i.m.*, 1462–1467a, uo.

²⁹ KYRIAKOU, *i.m.*, 1462–1467a, uo.

³⁰ Ehhez lásd: KYRIAKOU, *i.m.*, 1462–1467a, uo.

³¹ KERÉNYI, *i.m.*, 344.

szoros kapcsolata nemcsak Braurónban figyelhető meg. A tauroszok földjének tulajdonított thrák Kerszonészoszon Sztrabón szerint egy Szűznek (Parthenosnak) nevezett istennőnek szobra és temploma található.³² Sztrabón, amikor erről a szentélyről ír, forrása kétségkívül Hérodotosz, aki történeti könyveiben a tauroszok vallási szokásai között megemlíti, hogy a barbárok egy „Szűznek” nevezett istennőnek mutatják be az emberáldozatot, akit ők Iphigeneiának³³ neveznek.³⁴ Kerszonészosz mellett érdekes hogy Pauszaniász említ Hermionéban egy Iphigeneia melléknévvel rendelkező Artemisz-szentélyt,³⁵ illetve Aegeriában is ír egy Artemisz templomról, benne egy szoborral, amit a helyiek Iphigeneiának neveznek. Pauszaniász szerint, ha igazuk van, bizonyára a templomot is valaha Iphigeneia tiszteletére építették.³⁶

Euripidész következő állítása ez: *„szobrodat / olyan szépenszött fátyolokkal díszítik / miket otthonukban szülés közt kiszenvedő asszonyok hagynak.”*³⁷ Ez a szövegrészlet számunkra két fontos információt tartalmaz. A szobor kérdését, valamint egy nagyon különleges vallási gyakorlatnak a meglétét: a szülésben meghalt nők ruháinak

³² STRABÓN, *Geographika*, VIII. IV.2, Budapest, Gondolat, 1977. 325.

³³ Elképzelhető, hogy a thrák Kerszonészoszon lévő helyi istennő kultuszát azonosították a klasszikus korban Iphigeneiával, annak szüzi volta és az emberáldozat kérdésköre miatt, és ezt az istennőt kapcsolták Artemisz Tauropolosz kultuszához, melynek neve hasonló a tauroszok földjével. ASHERI - LLOYD - CORCELLA, *i.m.* IV. 103. 654–655. Valószínűleg, Euripidész is, Hérodotosz leírásából alkotta meg a tauroszok földjének képét, illetve az általuk bemutatott emberáldozat képet is. A tragédiában azt mondja ugyanis Thoász király: „el tudjuk fogni őket, és lehajítani / a sziklacsúcsról, vagy karóra szegezni.” EURIPIDÉSZ, *Iphigeneia a tauroszok között*, 1429–1430. 332.

³⁴ HÉRODOTOSZ, Ford. Muraközy Gyula. IV.103. h.n., Európa, 1989. 304. Ehhez: ASHERI David – LLOYD Alan - CORCELLA Aldo *A Commentary on Herodotus Books I- IV*, szerk. Oswyn Murray and Alfonso Moreno, Oxford, Oxford University Press, 2007, IV. 103.

³⁵ PAUSZANIASZ, *i.m.*, II. 35.1. 138.

³⁶ PAUSZANIASZ, *i.m.*, VII. 26.5. 50.

³⁷ Uo.

felajánlását. A szobor kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Euripidészén kívül nem ismerünk olyan forrást, amely Iphigeneia szobrát megemlítené. Pauszaniasz ugyan említést tesz egy brauróni kultuszszoborról, de azt Artemiszhez köti.³⁸ Viszont, ha visszakapcsolunk az Artemisz-Iphigeneia alteregó párosításhoz, akkor lehetséges, hogy Iphigeneia valójában Artemisz istennő ktonikus alakja, ezért írhatott Euripidész a héroína szobráról, ami valójában Artemisz kultuszszobra, mely előtt az elhunyt nők családtagjai mutattak be áldozatot / végeztek felajánlásokat. Iphigeneia alvilági szerepkörének vizsgálatában érdemes megemlíteni egy analógiát. Spártában, Amüklaiában tisztelték Apollón-Hüakinthosz kultuszát. Hüakinthosz Apollón kedvese volt, de az isten véletlenül, diszkoszvetés közben megölte szerelmét. A meghalt hérosz amüklai kultuszában később megjelent Apollón, így Hüakinthosz Apollón egyik mellékneve, alvilági alakja lett. Ugyanez talán megfigyelhető Artemisz és Iphigeneia kapcsán is. Artemisznek köszönhetően Iphigeneia majdnem meghalt az oltáron, majd papnőként szolgált, halála után azonban az istennő egyik alvilági megjelenési formája lett.³⁹ Artemisz-Iphigeneia kultuszának ezen kettőssége megfigyelhető a brauróni kultuszban is. Artemiszre utal az a szokás, hogy a nők sikeres gyermekszülés után felajánlották legkedvesebb ruhadarabjaikat, vagy néhány értékes tárgyat az istennőnek, például gyűrűket, tükröket, öveket, gyermekeket ábrázoló szobrocskákat. Sikertelen szülés után pedig az elhunyt nők családtagjai szintén ruhadarabokat áldoztak egy alvilági istenségnek, vélhetőleg Iphigeneiának, Artemisz alvilági alakjának. Ennek a gyakorlatnak a megléte számos régész számára elfogadott tény, mert a gyakorlatra utalhat az, hogy a brauróni templomi leltárban, kősztelékre írva, vannak feljegyezve befejezetlen ruhadarabok, és talán ezekre gondolt

³⁸ PAUSZANIASZ, *i.m.* I. 33.1. uo. III. 16.9-10., III. 16. 7-8.

³⁹ DOWDEN Ken, *Olympian Gods, Olympian Parthenon= A Companion to Ancient Greek Religion*.ed. ODGEN Daniel, h.n., Blackwell, 2007, 41-56., 49.

Euripidész, amikor Iphigeneia feladatkörét vázolta fel.⁴⁰ Természetesen ebben a kérdéskörben is vannak ellenérvek. Gunnel Ekroth szerint a barlang környékén talált tárgyak nagy száma és gazdagsága nem köthető egy olyan hősnőhöz, akinek sírjára a szülésben elhalt nők ruháit helyezik. Szerinte a brauróni magánfelajánlások inkább csak Artemiszhez köthetők,⁴¹ emellett nem tudunk Hellaszban más olyan kultuszhelyszínről, ahol szülésben meghalt nők ruháit ajánlották volna fel.⁴² A brauróni kultusz alvilági istenségének vizsgálatában felmerült annak a lehetősége, hogy Hekaté istennő is megjelenik Braurónban. Pauszaniasz ezt írja ugyanis *Görögország leírása* című művében: „Én Iphigeneiáról másik mondát is hallottam, amelyet az arkadiaiak beszéltek el, s tudom, hogy Hésziodosz *Az asszonyok katalógusa* című költeményében azt írja, hogy Iphigeneia nem halt meg, hanem Artemisz akaratából Hekatévá változott.”⁴³ Ez azt jelenti, hogy egy Euripidésztől jóval hamarabb keletkező Hésziodosz forráshely szerint, melyre Pauszaniasz is hivatkozik, Iphigeneiát feláldozásakor Artemisz Hekatévá változtatta, vagyis eszerint Iphigeneia egy alvilági istenséggé lett. A szakirodalom Hekaté brauróni jelenlétével vagy egyáltalán nem foglalkozik, vagy csak nagyon ritkán említi az istennőt, véleményem szerint azonban Hekaté több szempontból is kapcsolható Braurónhoz, és ehhez néhány indokot sorolok fel. Hekaté egyik szerepkörében holdistennő, a holdistennői jelenlét pedig megtalálható Braurónban. Az istennő a vajúdjó nők segítője, s a gyermekszüléshez kapcsolódó rituálék szintén megtalálhatóak a kultuszban. Ráadásul, ha Hekaté szerepköreinek a fejlődését nézzük, a klasszikus kor előtti Hekaté funkciói nagyon erősen az anyasághoz

⁴⁰ COLE Susan Guettel, *The Social Function of Rituals of Maturation: The Kouroneion and the Arkteia*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 55 (1984), 233–244., 239.

⁴¹ EKROTH, *i.m.*, 80.

⁴² KYRIAKOU, *i.m.*, 1464–67a uo., illetve EKROTH, *i.m.*, 96.

⁴³ PAUSZANIASZ, *Görögország leírása*, Ford. Muraközy Gyula, I. 43. 1. 68.

kötődtek, ami csak a későbbiekben alakult át a mágiához kötődő boszorkány alakjává.⁴⁴ Hekaté feladatköreiből adódóan, úgymint a határterületek, a bizonytalanságok istennője, egy olyan személy, aki az ismert világ mögött van, mint például a születés, halál, szintén eredményezhették az istennőnek megjelenését egy anyasághoz kötődő kultuszban.⁴⁵ Mivel a görögök az istennő lakhelyéül egy barlangot képzeltek el, így az Iphigeneiának tulajdonított sír akár Hekaté szentélye is lehetett. Végül pedig, a már említett rituálét emelném ki, vagyis azt, hogy Braurónban szokás volt, hogy sikertelen szülés után az elhunyt nők családtagjai felajánlották néhány ruhadarabjukat egy istenségnek. Hekaténak ezt a szerepkörét kapcsolhatta később Euripidész Iphigeneiához, mikor azt írta, hogy szobrára szülésben elhalt nők ruháját fogják tenni.⁴⁶ Az istennő emellett az Alvilág úrnőjeként a holtak lelkével bolyongott,⁴⁷ tehát azzal, hogy a szülésben meghalt nők ruháit a családtagok felajánlották Hekaténak, talán az elhunyt asszonyok lelkének távoltartását kívánhatták elérni. Az istennő jelenlétét igazolhatja a kultuszban Hekaté szoros kapcsolata Artemisszel. Ahogyan Hekaté kis-ázsiai, termékenységi kultuszát, illetve férfi párját Hekatoszt azonosították a görögök Apollónnal, úgy azonosíthatták Hekatét Artemisszel is.⁴⁸ Hekaté brauróni jelenlétéhez hozzájárulhat az is, hogy egy nagyon ismert istennőről van szó. Hésziodosz, az *Istenek születésében*, többek között így jellemzi Hekatét: az istennőnek Zeusz fogja pártját, ő szaporítja a vadászszakmányt, ő ül az ítélkező királyok mellett.⁴⁹ Az istennőt dicsőítő költemény keletkezési ideje egybevág azzal az időszakkal, amelyre

⁴⁴ LAUTWEIN Thomas, *Hekate, Die dunkle Göttin*, Roter Drache, 2009, 34.

⁴⁵ LAUTWEIN, *i.m.*, 33.

⁴⁶ EKROTH, *i.m.*, 100.

⁴⁷ KERÉNYI, *i.m.*, 19.

⁴⁸ LAUTWEIN, *i.m.*, 35.

⁴⁹ HÉSZIODOSZ, *Istenek születése* 416–453. *Istenek születése, Munkák és napok*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre, h.n.: Magyar Helikon, 1974. 7–37.

a brauróni kultusz keletkezésére utaló első régészeti leletek datálhatók, ráadásul éppen az Iphigeneia-barlang környékén, ahol anyasághoz, termékenységhez kötődő vallásgyakorlattal számolhatunk.⁵⁰ Ha az istennő valóban ekkora népszerűségnek örvendett az archaikus kor kezdetén, akkor relevánsnak tűnik Hekaté megjelenése a kultusz keletkezésében. Lehetségesnek tartom, hogy Euripidész talán a Hekatévá változtatott Iphigeneia hagyományt is figyelembe véve alkotta meg a saját Iphigeneia karakterét mint az Átreidák családjához tartozó királylányt, akit végül Hekaté feladatkörével összekötve Braurónba helyezett. Ez látható talán abban is, hogy Euripidész, azzal, hogy a meghalt nőkhez köti Iphigeneiát, inkább a hēróina alvilági jellegét hangsúlyozza, mely szintén Hekatéra mutathat. Hekaténak ábrázolása, Iphigeneiával ellentétben, megjelenik Braurónban, igaz nem annyira számottevően, egy kicsi hellenisztikus kori szobrot tudunk minden bizonnyal az istennőhöz kötni.⁵¹ A felvázolt lehetőségeket figyelembe véve és a különböző Iphigeneia hagyományokat egybevetve, a barlang kérdésében és a kultusz vizsgálatában is fontos a hekatéi jelenléttel számolni, a kultusz legalább hozzá is annyira kötődhet, mint Iphigeneiához. Azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy Iphigeneia megjelenése inkább a kultusz egy későbbi fázisára utalhat, vagy jelenléte csak mint szépirodalmi forrás értékelendő, hiszen a régészet nem tudja a hēróina jelenlétét igazolni.

Iphigeneia brauróni jelenléte Arisztophanész Lüsizisztraté komédiájának 645. sorához fűzött kommentár szerint

Tanulmányom második felében az Arisztophanész *Lüsizisztraté* komédiájának 645. sorához fűzött kommentárt vizsgálom. A szko-

⁵⁰ EIJNDE Floris van den, *Cult and Society in Early Athens. Archeological and Anthropological Approaches to State Formation and Group Participation in Attica. 1000-600 BCE*. PHD Amsterdam, 2010, 135.

⁵¹ EKROTH, *i. m.*, 100.

lion állítása Iphigeneia brauróni sírjával kapcsolatban összefügg Euripidésszel, ami a szkolion írásából új motívum, az emberáldozat-állatáldozat kérdésköre, amely új színben tűnteti fel Iphigeneia jelenlétét, és új lehetőségeket is adhat a kultusz rituáléinak ismertetésében. Az említett rész így szól: „*Agamemnón, úgy tűnik, Braurónban áldozta fel Iphigeneiát, nem Auliszban, és hogy helyette medvét és nem szarvast áldoztak fel.*”⁵² A szkolion állításaiban szembetűnő, hogy Iphigeneia feláldozása kapcsán egy teljesen új mítoszvariánst jelenít meg, jelenlegi ismereteim alapján ugyanis nem tudok olyan forrást, amely Braurónba helyezné a királylány feláldozását, és őt egy medvével helyettesítené. A szkolion írásával azonban két probléma van. Az első az, hogy a szerző Euphoriont idézi, Euphorion pedig feltehetően vagy magától, Euripidésztől vette át a sír brauróni helyének hagyományát, vagy egy olyan ismeretlen forrásból dolgozhatott, amelyet valószínűleg Euripidész is használt, tehát ebben az esetben nem beszélhetünk önálló értékű forrásról.⁵³ Ezt tudva, a forrás második fele is inkább reflektálás Euphorion állítására, és olyannak tűnik, mintha a szkolion kapcsolatot szeretne találni Iphigeneia, Braurón, és a medve között, és ezért hivatkozik Euphorionra. Ez akkor igazán szembetűnő, ha ismerjük a 644–645. sort, amelyhez a szkolion a kommentárt fűzte: „*Mint tíz éves leány Artemis örlője valék, / S medve, sáfrányszín ruhában a Brauróni ünnepen.*”⁵⁴ Arisztophanész ebben a sorban a brauróni kultusz női beavatási rítusáról beszél, mégpedig az Arkteiáról. Az Arkteia a brauróni rituálék egyike volt, mely elsősorban egy átmeneti rítust testesített meg, mégpedig a gyermeklányból nővé válás szertartását, de ugyanakkor kapcsolódik a naptári rítusokhoz, és kiengesztelési

⁵² Uo.

⁵³ KYRIAKOU, *i.m.*, 1462–1467a, uo.

⁵⁴ ARISZTOPHANÉSZ, *Lysistrate* Ford. Arany János 644–645. ARISZTOPHANÉSZ, *Lysistrate, Arisztophanész vígjátékai*, (Osiris Klasszikusok) Ford. Arany János. szerk. Domokos Mátyás. Budapest, Osiris, 2002, 467–537., 503.

tevékenységhez is. Az Arkteia rítusában központi szerepet tölt be a medve, hiszen maga az Arkteia is az arktos szóból származik, ami medvét jelent.⁵⁵ A medve azért is különleges, mert egyszerre testesítette meg a kultusz rituáléinak céljait. Az átmeneti rítus, amelynek szertartásában a kislányok medvét imitáltak, és ezzel engesztelték ki Artemiszt, a házasságra készítette fel őket, továbbá a medvét gyakran ábrázolják utódait gondozó anyaként, amely szintén a brauróni kultusz gyermekszüléshez kapcsolódó rituáléit mutatja be. A rítus számos aitiológiai mondával is rendelkezik, melyek szintén medvetörténetek. A következőkben a Szuda-lexikon, és Arisztophanész *Lüszisztraté* komédiájának leideni kéziratában lévő eredetmondákat foglalom össze. A mondák szerint Braurónba, vagy egy másik, a falu szomszédságában lévő községbe egy nap betévedt egy nősténymedve, aki azonban megszelídült és együtt élt a falubeliekkel. Egyszer egy kislány játszadozni kezdett az állattal, mire az megvakította a gyermeket. A lány testvérei dühükben ledöfték a medvét, válaszul Artemisz csapásokkal: dögvésszel, éhínséggel sújtotta az athéniakat. A delphoi jósda tanácsára az istennőt csak úgy lehetett kiengesztelni, ha az athéniak lánygyermeküket Artemiszhez küldik szolgálni, akiknek az volt a feladatuk, hogy eljuttassák a medvét az istennő tiszteletére, és egy lány addig nem mehetett férjhez, míg Artemisznek nem szolgált.⁵⁶ A kérdés tehát a következő: vajon van-e Iphigeneiának bármilyen kapcsolata a brauróni átmeneti rítussal, vagy, hol lelhető fel a királylány ezekben a rituálékban. Euripidésznel már volt róla szó, hogy Iphigeneia a sikertelen szülésekhez kapcsolódó alvilági istenséggé van jelen, de igazából a tragédiaszerző nem közli azt, hogy Iphigeneia még él, milyen feladatokat fog végezni Braurónban, csak annyit ír, hogy az

⁵⁵ BEVAN, *i.m.*, 18.

⁵⁶ HEGYI Dolores, *Görög vallástörténeti chrestomathia*. Budapest, Osiris, 2003, 64 Il-
letve DODD David B., FARAONE A. Christopher, *Initiation in Ancient Greek rituals
and Narratives. New Critical Perspectives*, London, Routledge, 2003, 51–52

istennő szentélye kulcsát fogja őrizni. Arisztophanész és a szkolion azonban, éppen Euripidésszel ellenzökölve, az átmeneti rítushoz kötik Iphigeneiát. Ez látszik a szkolionnál lévő „misztérium” szóban, illetve közvetve a medveáldozatban és a sáfrányszínben is. Ha ugyanis megvizsgáljuk a brauróni Arkteia rítust, illetve Iphigeneia feláldozásának történetét, az Íphigeneia Auliszban alapján számos analógiát találunk a királylány története és a rítus között. A brauróni Arkteia mellett ideveszem még Artemisz Mounichia kultuszának eredetmondáját is, mely szintén sok hasonlóságot mutat az Arkteiaiával, illetve Iphigeneiával. Artemisz Mounichia Athén kikötőjében, Pireuszban lévő kultushelyszín volt, ugyanúgy medve-rítussal, mint a brauróni kultusz, illetve nagyon hasonló motívumokkal és eredetmondákkal. A kultusz eredetmondája szerint egy Embarosz nevű férfi szentélyt épített Artemisznek Mounichiában. Egyszer egy medve jelent meg a városban, de az athéniaiak megölték az állatot. A városban dögvész kezdett pusztítani, Apollón pedig emberáldozatot követelt a megölt medve fejében. Embarosz pedig ravasz ember volt, azt ígérte, hogy örökletes papi címért hajlandó feláldozni lányát Artemisznek. Embarosz gyermekét szépen felöltöztette, de a templom hátsó részében, az adütonban elbújtatta, és helyette egy felöltöztetett kecskét áldozott fel.⁵⁷ A konfliktust mindegyik esetben az okozza, hogy megölték Artemisz szent állatát, vagy a szarvast, vagy Braurón és Mounichia esetében a medvét, amiért Artemisz megbünteti az embereket. A kiengesztelés csak egy módon érhető el: emberáldozattal. Mindhárom esetben egy isteni jóslat követeli egy szűz feláldozását. Iphigeneia kapcsán Khalkász pap jóslata, Braurón kapcsán pedig Apollón, rajta keresztül pedig a delp-hoi jósda, Mounichia kapcsán pedig Embarosz ajánlja fel lányát. Az emberáldozat természetesen elsődlegesen a kiengeszteléshez kapcsolódhat, azonban, mindhárom esetben emellett, egy másik,

⁵⁷ DODD és FARAONE, *i.m.*, 53–54

álláspontom szerint, sokkal fontosabb jelentőséggel bír. A megghiúsult emberáldozat következtében ugyanis általában van egy státuszváltozás, az átmenet a gyermekségből a felnőtt létbe, amelynek megnyilvánulása a házasság megjelenítése. Iphigeneia az esküvőjére utazik Auliszba, a brauróni kislányok pedig addig nem mehettek férjhez, amíg Artemisznak nem szolgáltak. Iphigeneiát azonban az oltárhoz viszik feláldozni, és Braurónban is beszélhetünk szimbolikus emberáldozatról, hiszen az athéni lánygyermek az artemiszi szolgálatáról van szó, melynek során a családok elküldik lányaikat, és ezen keresztül a szülők gyermekeiket szimbolikusan feláldozzák Artemisznak, és mivel a rítus a házasságra készít fel, a gyermek feletti családi kontroll is megszűnik.⁵⁸ Ez úgy is értelmezhető, mint az átmeneti rítus első szakasza, az átmeneti vagy marginális szakasz.⁵⁹ Az áldozatbemutatás azonban mindegyik esetben elmarad, mert a lányokat bizonyos állatokkal helyettesítik. A bemutatott áldozat, többnyire állatáldozat, a beavatás liminális szakaszát is kifejezheti, egy olyan állapotot, amelyen a résztvevők elkülönülnek a földi világtól, és csak az istenség akaratától függ a sorsuk, azért mutatnak be áldozatot, melyen keresztül feláldozzák a lányságukat, hogy elérjék a kiengesztelést, és hogy átlépjenek egy életfázison, és új szakasz kezdődjön meg az életükben. Az állatáldozat Iphigeneia esetében egy szarvas, Braurónban pedig Hészükhiosz szerint kecskeáldozatot mutattak be kislányok Artemisznek.⁶⁰ Mounichiában Embarosz végül kislánya helyett szintén egy kecskét áldoz az istennőnek. Ha tovább vizsgáljuk a mítoszokat, más egyéb átmeneti

⁵⁸ DOWDEN Ken, *Myth: Brauron and Beyond*, Dialogues d'Histoire Ancienne. 16, 2 (1990), 29–43. 32.

⁵⁹ Az átmeneti rítusokhoz lásd: GENNEP Arnold van. Átmeneti rítusok. (Kultúrák keresztútján 9.) szerk. Vargyas Gábor, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, PTE Néprajz- Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, 2007. TURNER Victor. *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra*. Budapest, Osiris, 2002.

⁶⁰ DODD, és FARAONE., *i.m.* 52.

rítusra utaló jelet is találunk. Iphigeneia menyasszonyi ruháját felvéve sáfrányszín öltözékében vonul az áldozati oltárhoz, ahogy ez Aiszkhülosz *Agamemnón*jában is olvasható: „*S mikor leomlott a földre sáfrány / ruhája, esdő nyilat / lőtt az áldozókra mind (...)*”.⁶¹ A sáfrányszín megjelenik Braurónban is, ahol a kislányok a beavatási szertartáson sáfrányszín ruhában táncoltak Artemisz tiszteletére, majd később levették azt,⁶² csakúgy, mint Iphigeneia az oltár előtt. A sáfrányszín egy másik, bizonytalan interpretáció szerint a medve bőrszínét is szimbolizálja, a medve pedig a brauróni kultuszok szent állata volt.⁶³ A hasonló motívumok közé sorolhatóak még olyan szimbólumok, mint Iphigeneia és a brauróni lányok meztelensége, vagy a templom hátsó részének, az adütonnak a szerepe, ahol a brauróni és mounichiai lányok a beavatásra várakoztak.⁶⁴ Különös persze, hogy sem Artemisz Braurónia, sem Artemisz Mounichia kultuszának eredetmondáiban közvetlenül nem jelenik meg Iphigeneia, de nyilvánvaló, hogy jelenlétére számos elem utal. Ilyenek például a házasság, az apa zsarnoksága, és önkényes döntése a lánya élete felett, illetve a bemutatott állatáldozat. Az, hogy a két kultusz, Braurónia és Mounichia eredetmondája ennyire sok Iphigeneiára mutató jelet tartalmaz, arra enged következtetni, hogy létezett egy olyan „ösmítosz”, amelynek elemei voltak többek között, egy szent állat megölése következtében valamilyen csapás, isteni jóslat, szűz lány feláldozása, de megmenekülése, illetve a státuszváltozás az áldozat életében. Ez a mítosz lehetett az alapja az Iphigeneia-történetnek, amely később igen nagy népszerűségnek örvendett. Ez az „ösmítosz” alakulhatott át többféle kultusz aitiológiai mondájává, amely településenként, kultuszhelyszínenként

⁶¹ AISZKHÜLOSZ, *Agamemnón* Ford. Devecseri Gábor, 238–240. *Aiszkhülosz drámái*. h.n. Európa, 1962., 151–202 159.

⁶² ARISZTOPHANÉSZ, *Lüszisztraté*, 644–645.

⁶³ NIELSEN Inge, *i.m.*, 86.

⁶⁴ NIELSEN Inge, *i.m.*, 86.

változhatott, de mivel ott volt a széleskörben ismert Iphigeneia történet, ezért különböző szerzők a klasszikus korban analógiákat kezdtek alkotni és egy-egy adott kultusz történetét Iphigeneiához kötötték, illetve az ő jelenlétével magyarázták. Véleményem szerint ez lehet a fő magyarázata annak, hogy bár Iphigeneia jelenléte sem közvetve (régészeti emlékek hiánya, írásos források bizonytalansága), sem közvetlenül (nem jelenik meg a rituálékban, aitiológiai mondákban) nem igazolható, mégis olyan népszerű, és széleskörű irodalmi hagyománnyal rendelkező nőről van szó, amely azt eredményezhette, hogy az ő jelenlétét feltételezhették egy adott kultuszban. Euripidész két tragédiája olyan, mintha tudatosan mutatná be az átmenetet Iphigeneia sorsán keresztül, annyi kivétellel, hogy Iphigeneia nem vált soha feleséggé és anyává, hanem Artemisz szűz papnője maradt. Éppen ezért, bár ez csak a saját interpretációm, Iphigeneia feláldozása talán nemcsak abból az aspektusból érdekes, hogy a királylány halálával a görög hajók elindulhatnak Trójába, hanem azért is, mert Iphigeneia kijelenti a tragédiában, hogy ő maga is a nők védelméért fog meghalni.⁶⁵ Ez nyilván azt is jelentheti, hogy a hős görög katonák legyőzik a trójaiakat, így lesz az otthonmaradottak élete biztosítva, de lehet, hogy Iphigeneia ennél többet is állít. Azzal, hogy feláldozza magát Artemisznek, és az istennő szolgálja lesz, talán egyszersmind a nők segítőjévé és védelmezőjévé is válik az átmenetben: az ő áldozata, megmenekülése és papnői kiválasztása biztosítja a lányok sikeres átmenetét a felnőtt életbe, egy új női generáció megszületését, mely áldozatot az átmeneti rítusban, különböző motívumokkal újra és újra el is játszanak.

⁶⁵ EURIPIDÉSZ, *Íphigeneia Auliszban*, 1385-1400, *Euripidész válogatott drámái*, Ford. Devicséri Gábor, h.n., Magyar Helikon, 1961. 407–473. 464.

Összegzés

Végezetül szeretném összefoglalni a két vizsgált forrásom tartalmát és azokat a fontosabb kérdésköröket, amelyekkel foglalkoztam. A két forrásom Euripidész *Íphigeneia a taurosok között* című tragédiájának 1462–1467 sora, illetve Arisztophanész *Lüszisztratój*ának 645. sorához fűzött kommentár volt. Euripidész az *Íphigeneia a taurosok között* című tragédia végén, Pallasz Athéné jóslatán keresztül Braurón községbe helyezi Iphigeneiát, melynek kapcsán kérdéses, hogy a tragédiaszerző valóban a brauróni szentélykörzetről mintázta-e Iphigeneia új otthonát, vagy inkább az akropoliszi Brauroneionról, melynek esetleges magyarázatait ismertettem. A szerző kijelöli a királylány sorsát, akinek az lesz a feladata, hogy továbbra is Artemisz papnője legyen, holott azt, hogy ez pontosan milyen szolgálatot jelent, nem közli. A hēróinának megígéri Pallasz Athéné, hogy sírja, és halála utáni kultuszhelyszíne lesz Braurónban. Iphigeneia feltételezett sírját és brauróni jelenlétét egyaránt vizsgáltam a szépirodalmi és régészeti források tükrében, a szakirodalom érveit-ellenérveit szintén felvázoltam. Az euripidészi szövegrészlet utolsó állítása pedig Iphigeneia alvilági jellegére utal, amelyben a szülésben meghalt nők ruháinak felajánlásáról ír a tragédiaszerző. Iphigeneia jelenléte mellett bemutattam egy másik istennő, Hekáté lehetséges szerepkörét a kultuszban. Euripidész mellett, a szkolion tekinthető a másik olyan forrásnak, amely Iphigeneia brauróni jelenlétét látszik alátámasztani. A szkolion Euphoriont idézi, az ő állásfoglalásával kapcsolatos problémákat igyekeztem ismertetni. A szöveg szorosan kapcsolódik a brauróni átmeneti rítushoz, az Arkteióhoz, melyet szintén bemutattam, és analógiát vázoltam fel Iphigeneia története a brauróni, és a mounichiai átmeneti rítus között, melynek kérdésköreit, problémafelvetéseit szintén ismertettem. Tanulmányomat azért tartom relevánsnak, mert egy kevésbé ismert, és kutatott, de ugyanakkor fontos kultusz egyik aspektusát

dolgozom fel. Amint azt írásomban is kifejtettem, Iphigeneia jelenlétével kapcsolatban a szakirodalomban többnyire konszenzus van, elfogadják a héraína jelenlétét Braurónban. Mindezekkel szemben viszont látható, hogy Iphigeneia jelenléte sem az írásos források, sem a tárgyi emlékek alapján nem bizonyítottan köthető Braurónhoz, ezért szükséges lenne újraértékelni a királylány szerepét a kultuszban, vagy új interpretációkat adni szerepköréhez, melyhez egy értelmezési lehetőséget én is felvázoltam, és amely remélem, hozzájárulhat a királylány szerepének jobb megismeréséhez.

Bibliográfia

- ASHERI David, LLYOD Alan, CORCELLA Aldo, *A Commentary on Herodotus Books I- IV*, ed. MURRAY Oswyn, MORENO Alfonso, Oxford, Oxford University Press, 2007. 545–655.
- BEVAN Elinor, *The Goddess Artemis and the Dedication of Bears in Sancturaries*, The Annual of the British School at Athens 82, (1987), 17–21.
- BURKERT Walter. *Homo Necans. The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1983.
- DODD David B., FARAONE Christopher A., *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives: New Critical Perspectives*, London, Routledge, 2003.
- DOWDEN Ken, *Olympian Gods, Olympian Parthenon= A Companion to Greek Religion*, ed. ODGEN Daniel, (Blackwell Companions to the Ancient World) h.n., 2007. 41–56.
- DOWDEN Ken, *Myth: Brauron and Beyond*, Dialogues d'Histoire Acienne, 16, 2. (1990), 29–43.
- COLE Susan Guettel. *The Social Function of Rituals of Maturation: The Koureion and the Arkteia*, Zeitschrift for Papyrologie und Epigraphik, 55 (1984), 233–244.
- EIJNDE Floris van den, *Cult and society in early Athen.: Archeological and Anthropological approaches to state formation and group participation in Attica. 1000-600 BCE*. PHD Amsterdam 2010., Utrecht University Repository.

- EKROTH Gunnel, *Inventing Iphigeneia? On Euripides and the Cultic Construction of Brauron*, Kernos, Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique, 16. (2003), 59–118.
- GENNEP Arnold van, Átmeneti rítusok, szerk. VARGYAS Gábor (Kultúrák keresztútján 9.), Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, PTE Néprajz- Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, 2007.
- FRAZER James George, *Pausanias's Description of Greece: 2.: Commentary on Book I.*, London, New York, Macmillan and Co., Lim., 1898.
- HEGYI Dolores, *Görög vallástörténeti Chrestomathia*, Budapest, Osiris, 2002.
- HORVÁTH Judit, *Zeus, Danaé és az aranyeső, Időábrázolás a mitikus történetekben. = Tengeristenő az Olymposon. Mítoszok szóban és képen.* szerk. Horváth Judit, Budapest, Gondolat, 2015, 12–13. 9–31
- KERÉNYI Károly, *Görög mitológia. I.: Történetek az istenekről és az emberiségről. II. Hérostörténetek*, Szeged, Szukits, 1977. 343–346.
- KYRIAKOU Poulheria, *A Commentary on Euripides's Iphigeneia in Tauris, Untersuchungen zur Antiken Literatur und Gesichte*, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2006.
- LAUTWEIN Thomas, *Hekate, Die dunkle Göttin*, Rotter Drache, 2009.
- MEJER Jorgen, *Artemis in Athens = From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast.* ed. FISCHER HANSEN Tobias és POULSEN Birte, University of Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2009. (Danish Studies in Classical Archeology, Acta Hyperborea, 12) 61–79.
- NIELSEN Inge, *The sanctuary of Artemis Brauronia. Can Architecture and Iconography Help to Locate the Settings of the Rituals? = From Artemis to Diana, the Goddess of Man and Beast.* ed. FISCHER-HANSEN Tobias és POULSEN Birte, University of Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2009. (Danish Studies in Classical Archeology, Acta Hyperborea 12) 83–117.
- NOSCH Marie Louis, *Approaches to Artemis in Bronze Age Greece= Acta Hyperborea 12, From Artemis to Diana, the Goddess of Man and Beast*, NOSCH Marie Louis, ed. Fischer-Hansen Tobias és Poulsen Birte. (Danish Studies in Classical Archeology, Acta Hyperborea 12) University of Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2009, 21–41.
- PAPADIMITRIOU John, *The Sanctuary of Artemis at Brauron*, Scientific American 208, no. 6 (1963), 110–120.
- RHODES, Robin F és DOBBINS John J., *The Sanctuary of Artemis Brauronia on the Athenian Akropolis.* Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens 48, no. 4. (1979), 325–341.

Szövegkiadások

- AISZKHÜLOSZ, *Aiszkhülosz drámái*, Ford. Devecseri Gábor, Jánosy István, Kerényi Grácia, Trencsényi-Waldapfel Imre, h.n., Európa, 1962. 151–202. (A világirodalom klasszikusai).
- ARISZTOPHANÉSZ, *Béke, Arisztophanész vígjátékai*, Ford. Arany János. szerk. DOMOKOS MÁTYÁS. Budapest, Osiris, 2002. 307–375. (Osiris Klasszikusok)
- ARISZTOPHANÉSZ, *Lysistrate, Arisztophanész vígjátékai*, Ford. Arany János. szerk. Domokos Mátyás. Budapest, Osiris, 2002. 467–537. (Osiris Klasszikusok)
- EURIPIDÉSZ, Íphigeneia Auliszban, *Euripidész válogatott drámái*, Ford. Devecseri Gábor, h.n., Magyar Helikon, 1961. 407–473.
- EURIPIDÉSZ, Íphigeneia a tauroszok között, *Euripidész válogatott drámái*, Ford. Devecseri Gábor, h.n., Magyar Helikon, 1961. 275–335.
- HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*. Ford. Muraközy Gyula. h.n., Európa, 1989.
- HÉSZIODOSZ, *Istenek születése, Istenek születése, Munkák és napok*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. 7–37. h.n.: Magyar Helikon, 1974.
- HOMÉROSZ, Íliász, *Íliász, Odüsszeia, Homéroszi Költemények*, Budapest, Magyar Helikon, 1974. 9–449.
- HOMÉROSZ, Íliász, Odüsszeia, Homéroszi Költemények, Budapest, Magyar Helikon, 1974, 894–902.
- PAUSZANIASZ, *Görögország leírása, I. kötet*. Ford. Muraközy Gyula. Budapest, Pallas Stúdió-Attraktor KFT, 2000.
- PAUSZANIASZ. *Görögország leírása, II. kötet*, Ford. Muraközy Gyula. Budapest, Pallas Stúdió-Attraktor KFT, 2000.
- STRABÓN, *Geógraphika*, Ford. Dr. Földy József. Budapest, Gondolat, 1977.
- SZOPHOKLÉSZ, *Elektra=Szophoklész drámái* (A világirodalom klasszikusai), Ford. Devecseri Gábor, h.n. Európa, 1983, 231–293.

